



Svein Engelstad (red.)

Bokhistoriske foredrag

Festskrift til Jan Erik Røed



Bokhistoriske foredrag

Festskrift i anledning
bibliotekdirektør
Jan Erik Røeds avgang

Red. Svein Engelstad

Universitetsbiblioteket i Oslo
2007

© Universitetsbiblioteket i Oslo 2007

ISSN 1890-3614 (online)
ISSN 1504-9876 (trykt)
ISBN 978-82-8037-007-5

Ansvarlig redaktør:
Bente R. Andreassen

Redaksjon:
Jan Engh (leder)
Bjørn Bandlien
Per Morten Bryhn
Anne-Mette Vibe

Trykk og innbinding: AIT e-dit 2007
Produsert i samarbeid med Unipub AS

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverkloven eller med andre avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Innholdsfortegnelse

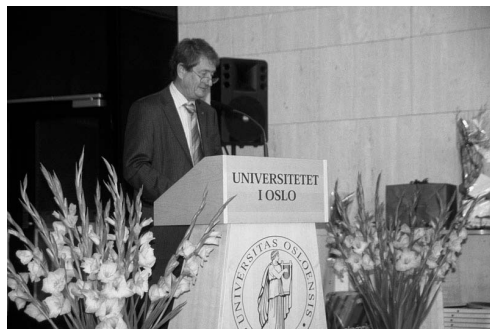
	Side
Innledning	
<i>Svein Engelstad. Universitetsbiblioteket i Oslo</i>	5
Bokhistorisk forskning og dagens behov, <i>Esko Häkli. tidl. Helsingfors universitetsbibliotek</i>	6
Litteraturvejledning og boghistorie i 1600-tallet – om Thomas Bartholins biblioteksforelæsnings på Universitetsbiblioteket i København i 1673 <i>Karen Skovgaard Pedersen. Det Kongelige bibliotek</i>	12
Boksamlinger i Norge på 1800-tallet: lærde, leste, underholdende og dekorative <i>Elisabeth Eide. Nasjonalbiblioteket</i>	18
Kroepelien-samlingen <i>Edgar Ytterborg. Nasjonalbiblioteket</i>	26
Sir Walter Raleighs ”History of the World”. Humanistisk historiografi presentert ved en frontispis <i>Anne Eidsfeldt. Nasjonalbiblioteket</i>	30
Håndskrifter av gammelnorske lover i Nasjonalbiblioteket <i>Björg Dale Spørck. Nasjonalbiblioteket</i>	39
Borgerkrigen som skapte et bibliotek <i>Rolf Sæter. Bibliofilklubben</i>	49



Enkelte bilder fra seminaret



Jan Erik Røed ved åpningen av seminaret



Rektor Geir Ellingsen



Bibliotekdirektør Bente Andreassen



Overbibliotekar Randi Rønningen



Fra seminaret



Fra mottakelsen

Foto: Geir Rise, NBO

Innledning

Svein Engelstad

Universitetsbiblioteket i Oslo arrangerte den 14. september 2006 et stort nordisk bokhistorisk seminar i anledning av bibliotekdirektør Jan Erik Røed avgang.

Foredragene som ble holdt på dette seminaret presenteres, i noe tilpasset form, her i dette festskriftet. Vi er svært glade for at vi hadde så mange bidrag fra andre nordiske land på vårt seminar. Det var en stor glede å se så mange norske og nordiske kolleger samlet i denne anledningen. Det var første gang Universitetsbiblioteket arrangerte et slikt seminar, forhåpentligvis blir det ikke et engangstilfelle.

Bokhistorie er ikke noe universitetsfag og heller ikke noe spesielt satsingsområde for Universitetsbiblioteket. Det faller jo naturlig at Nasjonalbiblioteket tok det ansvaret etter vår skilsmisse. Alle som arbeider i et bibliotek er likevel naturlig nok interessert i bok- og samlingshistorie, spesielt innenfor våre egne fagområder, selv om dette faller på siden av våre daglige oppgaver.

Bokhistorie er et felt mange av oss har interesse for, men dessverre alt for liten tid til å arbeide med i en travel hverdag. Ideen til et slikt seminar har vært her lenge, men ble nå svært naturlig å realisere i forbindelse med Jan Erik Røeds avgang som direktør.

Ved Bibliotek for humaniora og samfunnsvitenskap hadde vi gleden av å ha Karsten Christensen her oppe i vår, for å se litt på bibliotekets samlinger. Det er utrolig interessant å gå rundt i magasinene sammen med en som er så pasjonert interessert i bokhistorie som Karsten. Dette kulminerte med et lite internt seminar. Etter dette besøket hadde vi lyst til å lage et bokhistorisk seminar eller utstilling for alle på biblioteket og eventuelt for allmennheten. En utstilling blir det ikke i denne omgang, men på utstillingen "*Ut av skapet*" som ble avholdt i Galleri Sverdup¹ i oktober og november ble enkelte utvalgte verker fra bibliotekets samlinger presentert sammen andre historiske gjenstander fra universitetet.

Vi tenker ofte på problemene og manglene i Universitetsbibliotekets samlinger etter skilsmissen fra Nasjonalbiblioteket. Ikke alle sider av denne prosessen gikk like smertefritt for seg. Dette er vår nære fortid som vi forholder oss til daglig. Vi har jo også en *eldre* fortid sammen med det Kongelige Bibliotek i København, siden grunnstammen av våre bøker kom derfra. Bibliotekhistorisk er det derfor svært interessant å gå rundt i samlingene å finne bøker fra ulike perioder i det Kongelige Bibliotek, samt å finne ex-libris og monogrammer fra mange kjente danske boksamlere. Karsten Christensens foredrag, "*Biblioteker i biblioteket*" foreligger dessverre ikke som bidrag i denne publikasjonen, ellers er alle de andre foredragene omarbeidet til artikler som presenteres her.

Listen over bidragsyttere viser det ikke er noen bidrag fra Universitetsbiblioteket, Anne Eidsfeldt var ansatt ved Universitetsbiblioteket da hun ble forespurt, men har siden gått over i en bokhistorisk stilling ved Nasjonalbiblioteket. Vi håper at vi med tiden får kapasitet til å drive litt bok- og bibliotekhistorisk forskning her ved Universitetsbiblioteket også.

¹ <http://www.uio.no/publikum/gallerisverdrup/>

Bokhistorisk forskning och dagens behov

Esko Häkli

Akademisk forskning i bokens historia

Efter andra världskriget har bokens historia börjat intressera forskare även utanför bibliotekskretsar och under de senaste tiderna har akademiska doktorsavhandlingar i ämnet blivit allt vanligare. Trots sin ökande popularitet har bokhistorien emellertid haft svårigheter att hos oss etablera sig som ett eget akademiskt ämne. Den har närmast betraktats som ett slags specialtema inom några historiska discipliner. I Norden finns bokhistoria som ett eget ämne endast vid Lunds universitet, där professuren för bok- och bibliotekshistoria är förlagd till institutionen för kulturvetenskaper. Bilden av den forskning som under de senaste två–tre decennierna bedrivits i Norden är därför brokig, såsom framgår ur de fylliga forskningsöversikter som den - än så länge - seglivade nordiska bok- och bibliotekshistoriska tidskriften NTBB i sitt nyaste nummer har publicerat.¹

I andra delar av världen ser läget annorlunda ut. Enligt Ian Willison, en känd engelsk bokhistoriker och f.d. bibliotekarie, har bokhistoria sedan 1950-talet hållit på att professionaliseras. Måste detta tolkas så att den forskning som tidigare bedrivits på bibliotek inte ha varit professionell? Vändpunkten enligt Willison var Lucien Febvres och Henri-Jean Martins bok *L'Apparition du Livre* från år 1958 (på engelska: *The Coming of the Book*, London 1984)

I Europa, i synnerhet i Tyskland, har bokhistoria gamla anor. För närvarande torde Institut für Buchwissenschaft vid universitetet i Mainz vara den ledande institutionen på området, även om Universität Erlangen-Nürnberg också är viktigt. I Holland arbetar Leidens universitet och det Koninklijke Bibliotheek nära samman. Inom ramen för s.k. 'Centers for the History of the Book' har flera anglosaxiska universitet bokhistoria i sitt undervisnings- och forskningsprogram.²

Föreningen *Society for the History of Authorship, Reading and Publishing* (SHARP) ar det viktigaste internationella forumet på området. I ar höll föreningen sitt årsmöte i Holland och mötets hemsida ger en bra överblick över forskningens vidd både när det gäller forskningsproblematiken och medlemmarnas geografiska spridning.³

Men vad förstår man i dessa sammanhang med begreppet 'bokhistoria'? Forskning som bibliotekskretsarna traditionellt har bedrivit har koncentrerat sig först och främst på boken som fysiskt objekt, dess produktion och historia, böckernas ägande, boksamlingar och bibliotek. Det är intressant att se att den internationella bibliografen *Book History Online* ännu följer denna gamla gränsdragning.⁴

Professuren i Lund baserar sig på en testamentarisk donation från ar 1987. När professuren grundades och tillsattes fick frågan om bokvetenskapens innehåll stor uppmärksamhet. I det sammanhanget påpekade den stridbare men kunnige bibliografen Rolf E. Du Rietz bl.a.:

¹ *Nordisk tidskrift för bok- och bibliotekshistoria* 86 (2002) Nr. 2 (tryckt 2006). Ett specialnummer: Recent Research in Nordic Book History.

² Ian R. Willison, Intellectual History and the History of the Book. – *Intellectual News*, Autumn 1996, s. 7-9.

³ <http://www.kb.nl/hkc/congressen/sharp2006/index-en.html>

⁴ <http://www.0.kb.nl/bho/>

”Med ’bok’ kan vi sålunda i strikt bokvetenskapliga sammanhang aldrig avse en boks ’innehåll’, dvs. det som vi normalt kallar för ’litteratur’.” Med ’bok’ kan man enligt honom endast mena det materiella föremålet.⁵ Du Rietz vill hålla bokvetenskapen, som till övervägande del är en historisk vetenskap, isär från t.ex. litteratur-, idé-, lärdoms- etc. historia. Inte ens ”läshistoria” rymms enligt honom inom bokvetenskapen.

Detta synsätt motsvarar ganska väl den praxis som traditionellt varit rådande på bibliotekshåll. Det följdes länge också av forskare utanför bibliotek, men idag är den definition som tillämpas i akademisk forskning mycket bredare.

Såsom Du Rietz påpekat gäller den första frågan i diskussionen om bokhistoriens forskningsområde gränsdragningen mellan det fysiska objektet och dess innehåll. Hur långt kan man gå innan man befinner sig på ett annat forskningsområde, t.ex. inom litteraturvetenskapen? Lundaprofessorn Per Ridderstad har försökt besvara frågan på följande sätt: ”Book history is rather a history of communication than a history of information.” Enligt hans tankegång betyder ’communication’ den grafiska presentationen av ett innehåll och ’information’ själva innehållet. Enligt denna definition skulle innehållet alltså inte vara en angelägenhet för bokhistoriker. Men å andra sidan begränsar hans definition bokhistorien ingalunda enbart till tryckta böcker. Enligt Roger Jacobsson, också från Lund, rör sig bokhistorikern på ett område ”från stentavlor till cyberspace”.⁶ Robert Darnton rör sig ungefär på samma linje. Enligt honom kunde bokhistoria lika väl heta ”den tryckta kommunikationens social- och kulturhistoria”, vilket nog tyder på att han går ett steg längre och tar även läsandets inverkan på människorna i betraktande.⁷

I alla fall är det uppenbart att bokhistorisk forskning inte längre kan begränsa sig till de gamla frågeställningarna. När det är fråga om forskningsobjekt måste den följa sin tid. Forskningsmetoderna är en annan sak. Bokhistoria är ett tvärvetenskapligt forskningsområde och lånar därför sina metoder från många olika discipliner. Men hur långt kan den gå för att inte förlora sin egen identitet?

Bokhistorisk forskning i biblioteksvärlden

Om bokhistorisk forskning har upplevt en renässans i den akademiska världen, hur ser det ut i biblioteksvärlden? Även om vi kallar våra vetenskapliga bibliotek ’forskningsbibliotek’ är det mycket litet forskning som biblioteken bedriver. Oftast är det fråga om enskilda bibliotekariers privata intressen. I Norden är Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn med sitt omfattande forskningsprogram ett markant undantag. Officiellt är biblioteket också en forskningsinstitution och har för uppgift att bedriva forskning. En stor del av de aktuella teman kan betraktas som bokhistoriska. Vid andra nordiska bibliotek förekommer bokhistorisk forskning mer eller mindre sporadiskt. Vi vet visserligen inte närmare, vilken inriktning den blivande forskningsavdelningen vid Nasjonalbiblioteket i Oslo kommer att slå in på. Det finns vissa planer också på Kungliga biblioteket i Stockholm att intensifiera forskningsverksamheten.

I andra europeiska länder finns det däremot flera bibliotek som antingen själv bedriver forskning eller aktivt främjar den. Bland de förstnämnda torde det mest betydande vara

⁵ Rolf E. Du Rietz, En professur i bokvetenskap. *TEXT* vol 4 (1988) no 1 s. 4.

⁶ Roger Jacobsson, *På bokhistoriskt vis. Ouvertyrer & utblickar*. Stockholm 1998. S. 9-10.

⁷ Robert Darnton, What is the history of books? – *Daedalus* 111 (1982) no 3, s. 65-83.

Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel (Tyskland). Biblioteket har ett omfattande forsknings- och publiceringsprogram, som bygger både på den egna personalens och utomstående forskares arbete.⁸ Stora forskningsprojekt finansieras med externa medel och genomförs i samarbete med andra institutioner, först och främst med tyska och utländska universitet. För närvarande tycks biblioteket satsa stort på sina talrika digitaliseringsprojekt.⁹ Bayerische Staatsbibliothek i München och Österreichische Nationalbibliothek i Wien bedriver likaledes forskning i sina egna rika samlingar.

Också det Koninklijke Bibliotheek i Den Haag, Holland, är intressant. Biblioteket hör till den absoluta toppen i utvecklingen av de moderna IT-metoderna. Men samtidigt visar det ett levande intresse för bokhistoria. T.ex. bedriver det ett stort projekt inom vilket man forskar i vattenmärkens historia i inkunabler tryckta i Holland.¹⁰ Ur bokhistorisk synvinkel får man inte heller förbigå projektet *Bibliopolis*. Enligt bibliotekets eget meddelande är Bibliopolis ”den i Holland tryckta bokens elektroniska nationella historia”¹¹ Totalt 40 ledande bokhistoriker har medverkat för att skapa och uppdatera databasen som är stommen i detta stora företag. Ur databasens material har också en tryckt handbok producerats.¹² Det Koninklijke Bibliotheek samarbetar med universiteten i Amsterdam, Leiden, Nijmegen och Utrecht samt med Nederlandse Boekhistorische Vereniging.

Behov av traditionell bokhistorisk forskning

Normalt har biblioteken som bedrivit bokhistorisk forskning haft helt konkreta behov att tillfredsställa. Forskning har alltså inte bedrivits ”aus Liebe zur Kunst”, såsom oftast är fallet i den akademiska världen. I det följande skall jag ge två konkreta exempel, det ena från Finland och det andra från Estland.

Finland

Bokhistorisk forskning och bibliografiskt arbete som tidigare bedrevs i Finland skedde för det mesta innanför Helsingfors universitetsbiblioteks väggar. (Fr.o.m. den 1.8.2006 heter biblioteket officiellt Nationalbiblioteket.) Åbo brand 1827 förstörde den finska litteraturens enda i Finland befintliga samling och det gällde att återuppbbygga den. Därför inleddes bokhistorisk forskning genast efter branden och i själva verket har den pågått ända till våra dagar.

För att sammanställa forskningens resultat lyckades Helsingfors universitetsbibliotek i början av 1990-talet erhålla betydande extern finansiering för ett stort bokhistoriskt projekt som bl.a. hade som mål att producera en heltäckande retrospektiv nationalbibliografi fram till år 1800.¹³

⁸ <http://www.hab.de/forschung/projekte/index.htm>

⁹ <http://www.hab.de/bibliothek/wdb/projekte.htm>

¹⁰ <http://www.kb.nl/bc/incun/watermerken-en.html>

¹¹ http://www.kb.nl/coop/bibliop/bibl-html/missie_en.html. ”Bibliopolis is the electronic national history of the printed book in the Netherlands.”

¹² *Bibliopolis. History of the Printed Book in the Netherlands*. Zwolle & Den Haag 2003.

¹³ Bibliografin för tiden 1488-1700 har utkommit som en tryckt publikation: *Suomen kansallisbibliografia. Finlands nationalbibliografi. Finnische Nationalbibliographie 1488-1700*. Red. Tuija Laine & Rita Nyqvist. 2. Bde. Helsinki 1996. (Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 642, 643 - Publications of the Helsinki University Library 59,60.) Bibliografin för 1700-talet inte mera kunde tryckas. I sin helhet ingår bibliografin i den nationalbibliografiska databasen *Fennica*: <https://fennica.linneanet.fi/>

Bibliografin utarbetades och ingår nu in den nationalbibliografiska databasen *Fennica*. Parallellt med det bibliografiska arbetet bedrev man också bokhistorisk forskning vars resultat har samlats i ett eget band.¹⁴ Dessutom ville man utarbeta en s.k. typografisk atlas som skulle omfatta alla de typografiska element som tryckerierna i Finland före 1827 hade använt.¹⁵ En dylik 'atlas' ansågs vara nödvändig i synnerhet för identifiering av defekta publikationer. Verket utkom år 2000 i två stora band.¹⁶

Ett delmål med projektet var att berika bibliotekets egen sakkunskap i den finska bokens historia för att bättre kunna betjäna forskare. Detta mål nåddes tyvärr endast delvis. För att klara av projektet inom den utsatta tiden var man tvungen att anställa forskare utifrån. När projektet sedan var färdigt lämnade forskarna biblioteket. Men eftersom de hela tiden hade samarbetat med bibliotekets ordinarie personal hade kunskapen också på det hållet ökat. Dessutom rör sig dessa forskare fortfarande i biblioteket och står vid behov till tjänst med sin expertis. Dessutom har de fortsatt sitt forskningsarbete, vilket redan som sådant länder biblioteket till godo. Projektet skapade nära kontakter även med ett par universitetsinstitutioner.

Så länge jag var i tjänst ville jag alltid ha åtminstone ett större forskningsprojekt på gång. På det här sättet ville jag skapa nära kontakter mellan biblioteket och forskarsamhället. Ett av målen var att åstadkomma hjälpredor som gjorde det möjligt för forskare att lättare utnyttja bibliotekets samlingar. Men en viktig baktanke var att skaffa biblioteket anseende som en forskningsinstitution. Erfarenheten har ju visat att det inom universitetsmiljön är lättare att argumentera om man representerar en institution som inte är helt främmande för forskning heller och som inte enbart fungerar som en serviceorganisation eller, i värsta fall, endast som ett bokmagasin. Därför är jag nöjd med att ha kunnat initiera och genomföra flera stora forskningsprojekt. Det har lönat sig att satsa på dem. God renommé skadar aldrig.

Estland

Estland kan tas som ett exempel på ett land vars egen litteratur också har bevarats endast bristfälligt. Landet har haft många härskare och krigen har gått hårt fram på dess territorium, oftare än i de flesta andra länderna. Allra senast har sovjetregimen systematiskt förstört landets tidigare litteratur. Därför befinner sig litteratursamlingarna utspridda på många olika håll, delvis även utanför landets gränser. Mot slutet av sovjettiden började en retrospektiv nationalbibliografi utarbetas. Eftersom kommuniststyret redan i viss mån hade luckrats upp kunde forskarna även arbeta i utländska bibliotek. Viktiga tidiga publikationer finns bl.a. på Det Kongelige Bibliotek, Lunds universitetsbibliotek, Kungliga biblioteket, Helsingfors universitetsbibliotek och vissa andra finska bibliotek. De omsorgsfullt redigerade tryckta bibliografierna utkom under åren 1993-2003 i 8 band.¹⁷

Också i andra sammanhang bedriver man flitigt bokhistorisk forskning i Estland. För att göra de viktigaste resultaten tillgängliga även för nordiska läsare publicerade jag tillsammans med

¹⁴ *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. [Handbok om den äldsta litteraturen i Finland]. Red. Tuija Laine. Helsinki 1997. (Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 686.)

¹⁵ Som förebild hade man bl.a. Isak Collijns verk *Svensk typografisk atlas. 1400- och 1500-talen*. Uppsala 1952.

¹⁶ Anna Perälä, *Suomen typografinen atlas. Finsk typografisk atlas. Typographischer Atlas Finnlands 1642-1827*. Bd. 1-2. Helsinki 2000. (Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter 64-65.)

¹⁷ *Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia. Estnische retrospektive Nationalbibliographie. Estonian Retrospective National Bibliography*. Red. E. Annus. Bd. 1- 5. Tallinn 1993-2003.

Endel Annus 1995 samlingsbandet *Den estniska boken genom seklerna*. Endel Annus var redaktören för den retrospektiva nationalbibliografin och bokens texter har skrivits av de bästa estniska experterna. Boken ingår i Helsingfors universitetsbiblioteks skriftserie.¹⁸

I ett land som efter en ca 50 år lång ockupation under en ideologiskt intolerant regim får tillbaka sin självständighet är det naturligt att ta reda på vad som av landets kulturarv ännu finns kvar. I vårt samlingsband beskriver man också hur estnisk litteratur systematiskt förstördes. Hos det estniska kulturministeriet finns det ett Råd för bevarandet av kulturarvet (Preservation Council of Cultural Heritage) och ett programdokument ”Strategin för digitalt bevarande av det estniska kulturarvet 2004-2007” har utarbetats. Kulturarvets kartläggning pågår på arkivens, bibliotekens och museernas arbetsområden.

I samband med kartläggningen på biblioteken, som påbörjades redan vid mitten av 1990 talet, har man också undersökt de bevarade bokexemplarens fysiska tillstånd och från perioden 1535-1850 valt ut drygt 400 titlar som allra först borde konserveras och/eller digitaliseras. Digitaliseringen gäller först och främst titlar av vilka inga exemplar finns i estniska bibliotek. Detta förutsätter samarbete med utländska, framför allt nordiska, bibliotek. Förteckningen över dessa drygt 400 titlar har i år utgivits på en CD *Red Book of Estonian Publications 1535-1850* (Eesti Trükise Punane Raamat). Förberedelserna för en fortsättning fram till år 1917 pågår. Det estniska projektet går alltså mycket systematiskt tillväga och baserar sig på reellt existerande samhällliga behov

Praktiskt behov av bokhistorisk forskning idag?

Under de senaste decennierna har en uppenbar differentiering skett mellan den akademiska forskningen och den forskning som biblioteken traditionellt bedrivit. Trots att det ofta är otroligt spännande att läsa texter som skrivits på den akademiska sidan kan jag inte tänka mig att biblioteken i sin egen verksamhet kunde slå in på samma linje. Om biblioteken satsar på forskning måste den stödja bibliotekens egentliga verksamhet att betjäna forskning och undervisning, i nationalbibliotekens fall också deras kulturella verksamhet. Därför måste begreppet ’bokhistoria’ i bibliotekssammanhanget definieras på ett annat sätt. Ser vi t.ex. på den verksamhet som Bayerische Staatsbibliothek bedriver får vi en konkret uppfattning om vad det är fråga om. Över sina otaliga specialsamlingar publicerar biblioteket kataloger som kan uppstå endast med hjälp av en stor forskarkompetens. I viss mån är det alltså fråga om tillämpad forskning, trots att man likaväl kunde tala om grundforskning!

I tillägg till tryckta kataloger har biblioteken traditionellt även publicerat utförliga beskrivningar av sina samlingar. Eftersom de existerande tryckta samlingarna ingalunda kommer att försvinna kommer ej heller behovet av kännedomen om samlingarna att minska i betydelsen. Fortfarande måste biblioteken äga tillräckligt mångsidiga kunskaper om sina samlingar, om deras sammansättning och historia, för att veta vad som ingår i dem och hur informationen kan fås fram ur dem. För att underlätta både sitt eget och forskarnas arbete har många bibliotek, ja, kanske de flesta, gjort information om sina samlingar tillgänglig också på internet. Hemsidorna erbjuder nya möjligheter för att underlätta forskarnas arbete, bara man inte nöjer sig enbart med kataloguppgifter. Alfabetiska kataloger atomiserar samlingarna och ger ingen överblick över helheterna. Det räcker inte heller med hänvisningar till litteratur som beskriver samlingarna, eftersom den oftast är mycket svårt tillgänglig och erbjuder nyttjaren

¹⁸ *Den estniska boken genom seklerna. Bokhistoriska uppsatser*. Utg. av Endel Annus och Esko Häkli. Helsingfors 1995. (Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter 57.)

ingen lätt väg till informationen. Åtminstone specialsamlingarna borde beskrivas så att nyttjarna får en pålitlig uppfattning om deras innehåll och historia. Då närmar man sig *de facto* redan bokhistorisk forskning.

Internet-tekniken erbjuder nya möjligheter även till samarbete över gränserna. Ett exempel från Norden torde räcka till. Åtminstone i Danmark, Finland och Sverige existerar viktiga samlingar av medeltida fragment som representerar våra länders medeltida litteratur. T.ex. samlingarna i Nationalbiblioteket i Finland och riksarkivet i Sverige har i princip samma proveniens, kungens kammare.¹⁹ Fragment ur en och samma handskrivna bok befinner sig därför ofta både i Finland och i Sverige. Med hjälp av digitalisering skulle man kunna sammanföra dessa fragment utan att behöva flytta originalen. Bl.a. på ett danskt initiativ har digitalisering diskuterats redan tidigare, men projektet hör inte till de allra lättaste. Redan fragmentens identifiering och katalogisering är en uppgift som förutsätter exceptionella kvalifikationer och verklig bokhistorisk forskning. I Sverige har man kommit redan ganska långt med detta arbete. För nordisk bokhistoria skulle också en ny upplaga av *Nordisk lexikon for bogvaesen* vara både en angelägen uppgift och ett viktigt arbetsredskap, i synnerhet om verket kunde ges ut på internet.

När det gäller digitalisering i stor skala har regeringarna i de nordiska länderna inte prioriterat den särdeles högt. Därför måste biblioteken noga välja vad de vill digitalisera. I en dylik situation skulle det inte skada att på bokhistoriska premisser sätta upp en prioritetsordning. På samma sätt som med utgivningen av faksimileupplagor kunde man dessutom förse historiskt viktiga digitaliserade titlar med bokhistorisk tilläggsinformation. En ny grundforskning skulle knappast alltid vara nödvändig utan i stället kunde man sammanställa informationen ur den redan existerande litteraturen.

Exemplen från välkända europeiska bibliotek visar alltså att bokhistorisk forskning fortfarande behövs och bedrivs. Även bibliotek som närmast är kända på grund av sina framgångsrika insatser inom det avancerade IT-området tycks fortfarande satsa både på sina tryckta samlingar och forskning som främjar deras användning. Man anser uppenbart att historiskt kunnande är nödvändigt för att sköta bibliotekets forskarservice, en uppgift som hör till biblioteksverksamhetens kärna. Avgörande är inställningen, det att man inser behovet av historiskt kunnande och vikten av att garantera dess kontinuitet. Trots alla tekniska lösningar är den personliga kontakten mellan forskare och kunniga bibliotekarier avgörande och kan aldrig ersättas enbart med fackportaler och andra tekniska hjälpmedel.

¹⁹ Se t.ex. Jan Brunius, *Från mässböcker till munkepärmor. – Helgerånet. Från mässböcker till munkepärmor.* Red av Kerstin Abukhanfusa, Jan Brunius, Solbritt Benneth. Stockholm 1993. S. 15-22.

‘Om at læse bøger’ – Thomas Bartholins forelæsninger som universitetsbibliotekar i 1672*

Karen Skovgaard-Petersen

Indledning

I 1688 udgav Daniel Morhof, professor i Kiel, sin store lærdomshistoriske encyclopædi *Polyhistor*, der siden blev genudgivet talrige gange. Her finder man en kort, men rosende omtale af en lille bog, udgivet tolv år tidligere og skrevet af en af den danske lægevidenskabs berømte skikkelser – i hans egenskab af universitetsbibliotekar:

’Thomas Bartholin var en stor mand, ikke blot som mediciner, men også som polyhistor og filolog. Mod slutningen af sit liv blev han bibliotekar ved Universitetsbiblioteket i København og benyttede lejligheden til at skrive en afhandling ’Om at læse bøger’, (København 1676, oktav), bestående af syv forelæsninger. En bog af beskeden størrelse, men spækket med de nyttigste anvisninger om bøger og fuld af brugbare kundskaber inden for mange fagområder’.¹

Den bog Daniel Morhof anbefaler så varmt her, er en samling forelæsninger som Thomas Bartholin holdt i løbet af syv onsdage i foråret 1672, kort efter at han var blevet overbibliotekar ved Universitetsbiblioteket i København. Det var sønnen Thomas Bartholin den yngre, der nogle år senere, i 1676, udgav de syv forelæsninger under den fælles titel ’Om at læse bøger’, *De libris legendis*.²

Bag dette simple navn skjuler sig en vidtfavnende introduktion til bogens verden, beregnet til at lette vejen for nye benyttere af biblioteket, dvs. studerende ved Københavns Universitet. Men selv om Bartholins forelæsninger oprindeligt var henvendt til et ganske lokalt publikum af nyslåede akademiske borgere i København, fik bogen snart et større publikum, som det også fremgår af Morhofs entusiastiske omtale. Ovenikøbet blev den senere genudgivet uden for Danmarks grænser, nemlig i Haag i 1711 af J. G. Meuschen, og begrundelsen var at 1676-udgaven af denne glimrende og nyttige bog nu var vanskelig at opdrive.

Det er ikke mærkeligt at Bartholins biblioteksfaglige anvisninger til de unge danske studerende havde appel til den europæiske lærde verden, for hans horisont er udpræget international. Den bogverden han indfører sine tilhørere og læsere i, er den fælleseuropæiske lærde republiks. At han så også fletter oplysninger ind om Universitetsbiblioteket og dets bestand af bøger, giver desuden det lille værk en betydelig værdi som kilde til det

* Denne artikel er en forkortet version af ’Biblioteksfaglig vejledning i 1600-tallet – om Thomas Bartholins forelæsninger som universitetsbibliotekar i 1672’, som udkommer i *Kulturstudier*, ... 2007.

¹ THOMAS BARTHOLINUS *alterum ab illo locum occupet, magni viri nominis, non inter Medicos tantum, sed inter Polyhistoras et Philologos. Is sub extremam aetatem Bibliothecae Academiae Hafniensi admotus occasionem nactus est, commentarium de libris legendis scribendi, editum Hafniae An. 1676. in 8vo, Dissertationibus septem. Parvae quidem molis liber est, sed in quo quasi constipata sunt utilissima de libris monita et notitiae ad multas disciplinas utiles* (Daniel Morhof: *Polyhistor*, Lübeck 1688, s. 174).

² *Th. Bartholini De libris legendis diiSSERTATIONES VII. Cum mantissa poetica editæ a Th. Bartholino filio. Hafniae, sumptibus Danielis Paulli reg. bibl. MDCLXXVI.*

københavnske Universitetsbiblioteket i dets storhedstid – inden den katastrofale brand i 1728.³

Thomas Bartholin

Inden vi ser nærmere på Thomas Bartholins stofmættede forelæsninger, skal der først siges lidt om forfatteren selv. Thomas Bartholin blev født i 1616 som søn af Caspar Bartholin, professor ved Københavns Universitet og forfatter til en lang række naturvidenskabelige afhandlinger og lærebøger. Efter længere tids studieophold i udlandet blev Thomas Bartholin i 1647 professor ved Københavns Universitet, først i matematik og kort efter i anatomi. Hans store internationale berømmelse, både i sam- og eftertid, skyldes da også hans lægevidenskabelige forskning, især opdagelsen af lymfekarsystemet kort efter 1650; det var dog en opdagelse der blev gjort omtrent samtidig, ja vist nok før, af den unge svensker Olof Rudbeck, hvad der førte til en heftig disput mellem de to.

Fra 1660 var Bartholin fritaget for at holde forelæsninger, og han flyttede nu ud til sit gods Hagedstedgård ved Holbæk. Han fastholdt dog sin magtfulde position i det danske universitetsliv. Godset brændte imidlertid i 1670 og dermed gik også Bartholins fine bibliotek til grunde. Kongen udnævnte ham derpå til livlæge, og det var også som et plaster på såret, som han selv skriver i *De libris legendis*, at han året efter, med kongens billigelse, blev udnævnt til Universitetsbibliotekar, en post han beklædte til sin død i 1680. I 1670'erne øvede han imidlertid også en anden væsentlig indsats på det litterære område, idet han i 1673 grundlagde det betydningsfulde tidsskrift *Acta medica et philosophica Hafniensia*, blandt de ældste videnskabelige tidsskrifter overhovedet og det første i Skandinavien. Det blev dog ikke videreført efter Bartholins død. Hans internationale ry var så stort at han i 1675 blev tilbudt det anatomiske professorat i den medicinske højborg Padua.

Sin relativt korte periode som bibliotekar til trods, manglede han ikke planer og visioner for Universitetsbiblioteket. Nogle af dem lancerer han i forordet til *De libris legendis*: Først og fremmest vil han sørge for at der bliver udarbejdet katalog over samlingerne, som skal kunne købes i handelen. Et katalog var stærkt tiltrængt, for biblioteket var vokset betragteligt i løbet af 1600-tallet. Desværre nåede hverken Bartholin eller hans efterfølgere at få ført planen ud i livet før biblioteket med sine omkring 35.000 bøger og håndskrifter brændte i 1728, og vores viden om bestanden er derfor ufuldstændig.⁴ Desuden stiller Bartholin i udsigt at han, som en hjælp for de usikre studerende, vil hænge tavler op i biblioteket med oversigter over hvilke perioder de enkelte forfattere hørte hjemme i.

Denne pædagogiske imødekommenhed kendetegner også *De libris legendis*, ja, bogen er netop tænkt som en alsidig studievejledning. Den rummer på én gang litteratur- og lærdomshistorie, boghistorie, håndbogskundskab, råd om skriftlig fremstilling, studieteknik – alt sammen behandlet med et polyhistorisk overblik over den lærde verdens discipliner. Bartholin bevæger sig utvungent rundt i teologien, juraen, filologien og naturligvis sit eget fag, medicinen.

³ Se herom s. 342-44 i Harald Ilsøes afsnit: 'Universitetets biblioteker til 1728', s. 289-364 i *København Universitets historie 1479-1979*, Bind IV (Kbh. 1980). Ilsøe er vist nok den eneste der har udnyttet Bartholins afhandling i nyere tid. Svend Dahl gav en ganske kort og mere causeri-præget præsentation af den i artiklen 'Nogle gamle Raad om Læsning'. *Aarvog for Bogvenner*, 7. årgang, 1923, s. 107-112. I sin lille oversigt over Universitetsbibliotekets bibliotekarforelæsninger omtaler Rasmus Nyerup naturligvis også Bartholins værk (*Om Bibliothekarforelæsninger paa Universitetsbibliotheket i Kjøbenhavn, med Fortegnelse over Bibliothekets Velgjørere*. Kjøbenhavn 1815. Jeg takker Karsten Christensen for denne henvisning).

⁴ Om Universitetsbiblioteket i 1600-tallet, se Ilsøe 1980 (ovf. note 2).

Bogmarkedets mangfoldighed

I den første forelæsning, der handler om biblioteker og vores pligt til at passe godt på bøger – som et middel i kampen mod uvidenhed og barbari – erklærer Bartholin frejdigt at bøger, trods bogorme og trods ildebrande, altid vil overleve, nemlig i kraft af deres store mængde. For den moderne læser er der en trist ironi i Bartholins optimisme i lyset af de mange unika – både håndskrifter og trykte bøger – der gik tabt ved Københavns Universitetsbiblioteks brand 1728. Men det er selvfølgelig en optimisme der skal ses på baggrund af den enorme forøgelse af bogproduktionen i Europa efter trykkekunstens gennembrud – både af antallet af titler, af udgaver og af eksemplarer. Og det er faktisk en rød tråd gennem Bartholins forelæsninger – at bogmarkedet nu, midt i 1600-tallet, er så stort og uoverskueligt at det kræver en god guide. Og det er Bartholin.

At trykkekunsten er Guds største gave til menneskeheden, er Bartholin ikke i tvivl om:

’Det er jo det der er trykkekunstens velsignelse: uden møjsommeligt skrivearbejde i hånden kan alt hvad kloge mennesker i deres fromhed og lærdom har undfanget, blive fælleseje for mange mennesker. Almindeligvis regner vi med at denne opfindelse – som er det nyttigste Gud, alle gode tings ophav, har forundt os dødelige – fandt sted i det 15. årh.,⁵ skønt nogle hævder at trykkekunsten var i brug hos kineserne allerede fem århundreder tidligere, ja før Kristi fødsel.⁶

- Med denne fanfare åbner Bartholin sin behandling af trykkekunsten og den trykte bog.

Imidlertid er det ikke Johann Gutenberg han hylder som trykkekunstens opfinder, men Laurenz Janszoon Coster fra Haarlem (død ca 1440). Traditionen der gjorde ham til trykkekunstens opfinder, blev vist nok først almindelig kendt med landsmanden Hadrianus Junius’ historisk-topografiske *Batavia* fra 1568. Ifølge Junius – som Bartholin ser ud til at bygge på – var det en af Costers medhjælpere der i al hemmelighed røbede den nye kunst for Gutenberg i Mainz, hvorefter Gutenberg yderligere forfinede den. Denne medhjælper hedder hos Junius – og hos Bartholin – Johann Faust, og der er altså tale om en sammenblanding af den lidt senere, myteomspundne Faustskikkelse og Gutenbergs kompagnon Johann Fust (en sammenblanding der ikke var helt ualmindelig og som man også kan møde hos Holberg). Coster er en dunkel skikkelse, og i dag er teorien om at han var trykkekunstens opfinder, stort set forladt. Men diskussionen førtes, med nationalistiske undertoner, helt ind i det 20. årh.

De mange bøger der er blevet produceret efter udbredelsen af trykkekunsten, kan gøre det svært at orientere sig på bogmarkedet hvor profitinteresser spiller så stor en rolle. Derfor vil Bartholin give et par fingerpeg om hvordan man kender gode udgaver fra dårlige. De ældste udgaver – hermed sigter Bartholin formentlig til 1400-tallets trykte bøger – kan ganske vist være typografisk ubehjælpomme, men til gengæld rangerer de på niveau med håndskrifter når det gælder troværdighed. Altså, jo ældre en tekstudgave er – og her må Bartholin tænke på udgaver af klassiske og evt. middelalderlige tekster - jo mere troværdig er den. I senere udgaver af de gamle tekster kan der derimod let være krøbet fejl ind, medmindre de har været under kompetent tekstkritisk behandling.

⁵ Bartholin skriver faktisk ’det 14. århundrede’, *seculo quarto decimo*, men der er givetvis tale om en lapsus fra hans side.

⁶ *Scilicet hoc artis Typographiæ est beneficium, ut sine operoso manuum labore pluribus commune fiat quicquid vel pietas vel eruditio meliorum ingeniorum partuerit. Seculo quarto decimo hujus inventi natiuitas celebratur, quo nihil utilius mortalibus DEUS, omnium bonorum Auctor, indulisit, quoniam artem typographicam a quinque retro seculis imo ante natum in carne Servatorem, a Sinensibus usu receptam aliqui propugnent. De libris legendis, 1676, s. 108-9.*

Nye udgaver kan også være udstyret med nyttige hjælpemidler i form af indexer og kommentarer. Særlig emne-indexet er en moderne og højst nyttig opfindelse, fremhæver Bartholin, som man ikke møder hverken i håndskrifter eller i de ældste trykte bøger. Men indexet skal ikke misbruges af de dovne til at træde i stedet for læsningen. Bartholin nævner en lang række sådanne index-arbejder, til Bibelen, til diverse juridiske og medicinske værker og til klassiske forfattere. Rundt om i forelæsningerne finder Bartholin ofte lejlighed til at fremhæve den slags nye hjælpemidler på bogmarkedet:

- Et nyt og effektivt studieredskab er de mange kompendier der er at finde på markedet. De unge bør vælge sig et trykt kompendium inden for hvert fag og deri notere hvad de finder vigtigt under studierne. Bartholin anfører en række velegnede kompendier for teologi Brochmans *Systema Theologicum*, for medicin Sennerts *Epitome* osv.

- Endnu en nyere udgiverpraksis er at samle forskellige lærde mænds afhandlinger om et emne i enkeltbind eller serier. Bartholin nævner en række eksempler på sådanne *scriptores*-samlinger.

- Et andet tip til nye studerende er at der i en forfatteres produktion ofte er et værk der rager særligt frem. Det gælder – blandt talrige andre – *De civitate Dei* af Augustin, Joseph Scaligers *De emendatione temporum* og Tycho Brahes *Mechanica*.

- For den der ønsker at danne sig overblik over hvad en forfatter har skrevet, er der efterhånden også gode genveje i form af trykte lister over forfatteres værker. Bartholin nævner både klassiske og moderne forfatterskaber som eksempler – og slutter, i en passende beskeden tone, med sig selv: Når andre ligefrem har bedt om det, har jeg også selv tilladt at fortegnelser over mine værker blev udgivet til hjælp for såvel studerende som ældre.

- Endelig anlægger Bartholin nogle betragtninger over bøgernes format. Store og små formater har forskellige funktioner. De store er typisk atlaser og andre plancheværker. Det er pragtbøger, og de er desuden til at læse for gamle øjne. Små bøger har derimod den fordel at de er bærbare og billige og dermed velegnede til unge menneskers studier.

Kort sagt: Ved en gennemlæsning af Bartholins værk falder det i øjnene i hvor høj grad han ønsker at informere sit publikum om de nye boglige hjælpemidler på markedet. I takt med udbredelsen af trykte bøger fra 1400-tallets sidste halvdel voksede behovet for redskaber til at orientere sig i de mange tilgængelige bøger og deres indhold. Kompendier, leksika, kataloger, bibliografiske oversigter, forfatter- og emneindexer, samlinger af tekster der belyste et bestemt emne, samlinger af forfatterbiografier evt. med kobberstukne portrætter – alt dette var i løbet af 15- og 1600-tallet blevet gængse produkter der imødekom ønsket om overblik på bogmarkedet. I Bartholins øjne var det tydeligvis nødvendigt for de unge akademikere at være opmærksomme på disse hjælpemidler.

For som han siger, ligesom de færreste uden videre kan svømme ved egen hjælp og uden bælte, bør de nye studerende også bevæbne sig med moderne hjælpemidler i form af leksika og kommentarer. De var imidlertid så mange og så forskelligartede at der var brug for kompetent vejledning til at skabe overblik over dem.

Men der er andre, mere problematiske sider ved tidens mangfoldige bogmarked som Bartholin må *advare* mod. Det var nemlig også et usikkert marked, hvor såvel piratkopiering som forsøg på at omgå de censurerende myndigheders kontrol betød at en bog ikke altid var hvad den gav sig ud for. Mange forfattere (også i oldtiden) har udsendt deres værker anonymt

– af beskedenhed eller skamfuldhed, forklarer Bartholin. Man ser også af og til at lærde mænd lader banebrydende værker udkomme anonymt for at afvente hvordan de bliver modtaget, hvad fx René Descartes har gjort. Nutildags er det desuden blevet overordentligt almindeligt at anvende pseudonym. Særlig i litterære polemikker flourer pseudonymerne, hvad Bartholin illustrerer med en række eksempler. Men langt værre end at skjule sit navn er det under alle omstændigheder, understreger Bartholin, at pynte sig med lånte fjer ved at påberåbe sig æren for noget man ikke har skrevet. Omvendt er mange i tidens løb også blevet uretfærdigt anklaget for at plagiere – her benytter Bartholin lejligheden til at rense den danske læge Peder Sørensen for den uretfærdige anklage at hans hovedværk *Idea medicinae philosophicae* (1571) skulle være hugget fra kollegaen Johannes Pratensis.

Et særligt problem udgør de uautoriserede udgaver: Man bør altid foretrække en udgave som forfatteren selv har haft opsyn med. At konsekvenserne kunne være bogstaveligt talt fatale, er de posthume udgaver af Daniel Sennerts (1572-1637) lægevidenskabelige værker eksempel på: Her er bunker af trykfejl, også i medicin-doseringerne. Ubefæstede medicinstuderende risikerer tab af både deres gode navn og menneskeliv hvis de anvender disse udgaver, advarer Bartholin. (Og senere tager han tråden op og advarer mod de farer der lur, når man anvender forkortelser i kemisk og medicinsk litteratur. Fatale misforståelser kan blive resultatet, og for nylig kostede det en dreng i Roskilde livet).

Med andre ord, Bartholin ønsker at gøre sine tilhørere bevidste om den usikkerhed der hersker på bogmarkedet. Dels kan man ikke være sikker på at en bog er skrevet af den der står anført som forfatter, dels er udgivelser der er foretaget uden forfatterens medvirken og vidende, oftest fulde af fejl.

Geografisk udblik

Bartholins geografiske horisont er naturligvis altovervejende europæisk. Men verden er alligevel blevet større, og kendskabet til den arabiske verden – og endda det fjernere Østen – afspejler sig i hans overvejelser. Han hævder at have set utallige arabiske bøger fra Orienten, og han priser deres æstetiske kvaliteter, skrift såvel som materiale. Først og fremmest understreger han at europæere bør have kendskab til dette sprog, ikke bare på grund af det stadig stigende handelssamkvem med Orienten (som dog forhåbentlig ikke vil vokse yderligere, tilføjer Bartholin bekymret) – men især for at kunne læse de mange herlige, arabiske bøger. Det ligger ham på sinde at opfordre til at man studerer den rige arabiske videnskab, for indenfor såvel medicin, historie, filosofi som poesi er der skrevet mange væsentlige værker.

Særlig er det dog nødvendigt at kende det arabiske sprog for at kunne gendrive Koranen og omvende muslimerne til kristendommen – så Bartholin betoner naturligvis den grundlæggende afstand til Islam.

Den polyhistoriske bibliotekar

Verden er blevet større, bogens verden er blevet mere mangfoldig – men Bartholin er stadig polyhistoren der anskuer den lærde verden med alle dens discipliner under ét.

Han færdes som sagt hjemmevant i teologien og juraen og blandt de klassiske forfattere – men hans eget faglige ståsted i medicinen får dog lov at skinne igennem af og til. Ganske overraskende henter han for eksempel et anatomisk argument frem for at gøre det klart at alle mennesker – uanset om de kommer fra det kolde nord eller fra sydligere himmelstrøg har lige gode forudsætninger for at dyrke videnskab: Han har dissekeret mange kroppe fra både nord og syd – og de viser sig at være ganske ens:

'Skønt jeg i min tid har lagt betydeligt arbejde i anatomiske dissektioner af mennesker og dyr og har set de berømteste kirurger over hele Europa, har jeg hidtil ikke, selv med opbydelsen af det skarpeste falkeblik, kunnet få øje på nogen forskel i hjerne, hjerte, lever eller andre indvolde, og det er heller ikke lykkedes andre at observere noget som skulle adskille arabere, grækere, spaniere, italienere, franskmænd fra tyskere, englændere, danskere, svenskere, nordmænd, islændinge og dem som bebod det yderste Thule og tilsige at enten de først- eller de sidstnævnte skulle udelukkes fra uddannelse og fra udforskning og beskæftigelse med lærde og opbyggelige emner'.⁷

- så her gør Bartholin brug af sin egen anatomiske ekspertise. Men ellers sørger han som sagt for at hente sine eksempler fra forskellige fag, teologi, jura, filologi og medicin – og beskæftige sig med problemer der gælder dem alle.

Og denne polyhistoriske enhed modsvarer af hans ubønhørlige insisteren på latin som det eneste seriøse, videnskabelige sprog. Ganske vist må Bartholin indrømme at de enkelte europæiske sprog, folkesprogene, vinder frem, og der produceres tekster i stadig større mængder på stadig flere sprog. Ovenikøbet er bibliotekerne fulde af bøger på kinesisk, russisk, persisk, koptisk og mange andre sprog – verden var som sagt blevet mindre. I mange henseender, understreger Bartholin, er det naturligvis rosværdigt at opdyrke folkesprogene så menigmand kan læse Bibelen, love, lægebøger, historiske beretninger osv., især hvis motivationen er fædrelandskærlighed. Men, fortsætter han, det er en misforståelse at behandle seriøse emner og præsentere nye indsigter på andet end latin, for resultatet er jo bare at andre så må sørge for at det bliver oversat til latin og dermed offentligt.

Dog har han ros til overs for nogle af de nye oversættelser af klassiske værker fordi de formår også at give nyttig kommentarhjælp – heriblandt to nye danske, nemlig Birgitte Thotts Seneca og Henrik Gerners Hesiod. Og i det hele taget sørger Bartholin her og der for at fremhæve sine landsmænds videnskabelige meritter. Det er tydeligt at han – i lighed med andre danske forfattere i tiden – ønsker at gøre opmærksom på Danmarks plads i den lærde verden, på danske akademikers medlemskab af den lærde republik.

Bartholins offentlighedsbegreb er tydeligvis den internationale lærde republik. Videnskabelige landvindinger må præsenteres internationalt. Grundlæggende er Bartholin eksponent for en fælleseuropæisk, overnational, lærd kultur hvis fundament var det latinske sprog og den klassiske litteratur. Og til denne fælles offentlighed svarer hans polyhistoriske overblik over de forskellige discipliner og deres historie.

Den lærde republiks enhedskultur var stadig levende, men bogens verden blev mere og mere mangfoldig. Den krævede en indføring af en bredt orienteret bibliotekar, og Bartholin ser tydeligvis sig selv som en nødvendig guide for de unge akademikere ind i den moderne og noget uoverskuelige bogverden.

⁷ *Quanquam non segnem operam sectionibus Anatomicis hominum brutorumque olim impenderit, Prosectoresque per Europam maximi nominis viderim, hactenus tamen nec lynceis oculis insignem differentiam in cerebro, corde, epate, cæterisque visceribus observare potui, nec observare aliis licuit, quæ Arabes, Græcos, Hispanos, Italos, Gallosque a Germanis Anglis, Danis, Suecis, Norwegis, Islandis & qui in ultima Thule habitant, si partium conformationem consideres, separent, ut ab eruditione & rerum bonarum vel inventionem vel exercitationem, seu hi seu illi seu isti excludantur. De libris legendis, 1676, s. 46-47.*

Boksamlinger i Norge på 1800-tallet: lærde, leste, underholdende og dekorative.

Elisabeth Eide

Jeg vil innlede med å takke Jan Erik Røed for å ha oppmuntret meg til å begynne med bokhistoriske studier, og Nasjonalbiblioteket for å ha gitt meg anledning til å fortsette med dette prosjektet.

Jeg hadde – og har – som plan å skrive BOKENS historie i Norge. Som dere vil forstå av det som følger, er planen antageligvis vel ambisiøs. Det siste halvåret har jeg besøkt 29 offentlige og private boksamlinger, med proveniens fra tiden 1750 – 1800 til 1900, men det er bare begynnelsen.

Ett spørsmål i denne sammenheng er hva jeg definerer som en boksamling til forskjell fra en ansamling av bøker. For mitt formål hittil har ikke distinksjonen spilt så stor rolle. Noen av de private samlinger jeg har sett (Kaupanger, Røer på Nesodden) kan karakteriseres både som en samling og som en ansamling – samlet gjennom flere generasjoner av mennesker som har hatt behov for bøker i sitt virke.

Om Middelalderens norske boksamlinger vet vi lite, og de lar jeg her ligge. Når det gjelder boksamlinger på 1600- og 1700-tallet tror jeg den beste oversikt fremdeles er gitt av Francis Bull, som i boken *Fra Holberg til Nordahl Brun. Studier i norsk åndsliv*, Kra. 1916, formidler glimt fra det boklige Norge på 1700-tallet. I et tillegg bak i boken gjennomgår Bull en del auksjonskataloger fra norske private samlinger og fra disse kataloger lager Bull en systematisk oversikt over hvilke forfattere man kunne forvente å finne i private hjem på 1700-tallet.

Med Bulls oversikt over hva et bibliotek fra 1700-tallet kunne inneholde, vil jeg se på hvilke forskjeller det er mellom 1700-tallets og 1800-tallets private boksamlinger, og forsøke å sette samlingene fra disse to århundreder inn i en idehistorisk og mentalitetshistorisk sammenheng. Gjenspeiler samlingene tiden de er bygget opp i, reflekterer de endringer i tiden, avspeiler de en enkelt samlers personlighet, fremviser de en organisk og harmonisk utvikling eller én tids interesse? I hvilken grad kan man lese tidens tanker ut av boksamlingene, og er disse idehistoriske norske strømninger samtidige med strømninger ute i Europa? Om vi aner svarene, er det jo greit å få dem dokumentert.

Av de 29 boksamlinger jeg hittil har sett på, dels ved selvsyn, dels ved kataloger, er 7 påbegynt før 1800. Det dreier seg om Collett-samlingen fra Buskerud gård, nå plassert på Austad, boksamlingen på Bogstad, Hornemann-samlingen som opprinnelig befant seg i Trondhjems-området, familien Knagenhjelm's boksamling på Kaupanger Hovedgård, den Kiellandske boksamling på Ledaal, boksamlingen på Kjos gård ved Kristiansand og boksamlingen på Rød herregård – m.a.o. en god geografisk fordeling.

For mitt formål her vil jeg ta for meg to små boksamlinger som ennå er på private hender (Kaupanger og Kjos) og to boksamlinger hvor jeg baserer meg på trykte kataloger (Aall på Næs jernverk og Broder Lysholm Knudtson i DKNSVB i Trondhem.). Materialet fra disse

fire samlinger vil så bli sammenholdt med boksamlingene til et par av samtidens leseforeninger.

LÆRDE, LESTE OG DEKORATIVE

Kaupanger hovedgaard, i Sogn, har vært i familien Knagenhjelm's eie siden tidlig på 1700-tallet. I en omfattende registrering av eiendelene til enken etter kanselliråd Hans Knagenhjelm (1696 – 1741), Catharina Elisabeth Knagenhjelm, d. 1771, skildres gull, sølv, innbo, malerier, lintøy etc. til Kaupanger Hovedgård, men bøker er overhode ikke nevnt¹. Antageligvis ble boet auksjonert blant parets mange barn og bøker fordelt etter interesse og verdi.

Den gamle boksamlingen som nå befinner seg på Kaupanger Hovedgård er ikke på mer enn vel 200 bind. Den har en variert sammensetning som reflekterer at familiens medlemmer har vært lagmenn og har hatt posisjon i lokalsamfundet. Mye kan tyde på at deler av samlingen er utgått ved arv og skifte samt forsvunnet i den store brann i 1850.²

Denne samlingen omfatter bøker på tysk, fransk, engelsk og svensk. Den eldste boken er Frederik IIs Bibel fra 1589 i et meget slitt skinnbind, og der er noen få pergamentsbind fra 1600-tallet, både av religiøs og av juridisk art. I noen av de eldste bøkene er et nummer, det kan tyde på at Niels Knagenhielm (1661 – 1737) i hvert fall hadde 55 bøker i sitt bibliotek. Av fag er teologi, jus og reisebeskrivelser representert. Som ventet finnes lovene fra de forskjellige konger her. Skjønnlitteratur kommer til fra midten av 1800-tallet og noen engelske forfattere er representert ved Tauchnitz utgaver. Dagens familie mente skjønnlitteraturen var brakt til huset ved et bergensk giftemål. En del av bøkene i biblioteket kan trolig også være anskaffet fra Bergen.

Som en slags parallell til denne samlingen kan nevnes at Nidaros domkapittels boksamling omkring år 1500 skal ha vært på 87 bind, og samlingen ble inndelt i tre grupper: religiøs, juridisk og verdslig litteratur (sopdynga)³. Samlingen på Kaupanger Hovedgård representerer på sin måte kontinuitet med det vi vet om de eldste norske boksamlinger. (Samtidig som en videreføring og endring av begrepet sopdynga til skjønnlitteratur nok viser en endring i valør.)

De juridiske og teologiske bøkene avspeiler familiens rolle i samfundet i det 18. århundre, skjønnlitteraturen deres private interesser i det 19. århundre. Denne lille samlingen kan stå som et representativt eksempel på en organisk fremvokst samling i en velstående norsk familie med en rolle å spille i lokalsamfundet og med dannede interesser for øvrig. Samlingen gjenspeiler ikke så mye tidens tanker som familiens behov. Dette er altså en lærd og en lest samling.

¹ Rasch, A.W.: *Slekten Knagenhjelm og Kaupanger*. Av A.W. Rasch og Ole Henrik Moe. Oslo, Det Mallingske boktr., 1960, ss.111 – 119.

² Castberg, A.St.: *Slekten Castberg gjennom 300 år*. Oslo, 1938. Som en kuriositet kan påpekes at det i slektsbøkene til familiene Castberg og Knagenhjelm anføres som teori at familiene stammer fra Norges første boktrykker, Tyge Nielsson. Mens det i boken om Castbergene bare står s. 7) at han 'trer frem i historien i 1646, diskuteres hans rolle som mulig stamfar til familiene Castberg og Knagenhjelm mer inngående i Rasch og Moes bok fra 1960.

³ Bagge, Sverre: *Da boken kom til Norge*. Oslo, Aschehoug, 2001. (Norsk idéhistorie, b. 1). S. 78.

Kjos gård i Vågsbygd, Kristiansand kom i familiens eie ved konsul Daniel Isaachsen. Han tok borgerbrev i Kristiansand i 1765, og kjøpte i 1783-84 gården Kjos. Han drev kranverft på Andøen og bygget skip der. Han skal ha vært influert av fisiokratenes teorier om landbrukets velsignelse og ellers fått en allsidig utdannelse ved reiser i flere europeiske land. På Kjos ønsket han å skape et mønsterbruk, i pakt med tendensene ute i Europa og i Danmark. (Holberg)

Boksamlingen på Kjos ble kjøpt inn av konsul Daniel Isaachsens sønn, Isaach Isaachsen. Han var født i 1774 (d. 1828) og utdannet seg i Paris i revolusjonstiden. Han ble så begeistret for revolusjonen at han meldte seg inn i den nystartede jacobinerklubb. Å dømme etter hans boksamling, hvis rester fremdeles befinner seg på Kjos, må han ha fulgt godt med i tidens ideologiske strømninger. Om biblioteket som befinner seg der er et helt bibliotek, eller om det er delt, vites ikke. Men hans oldebarn, Hanna Isaachsen skrev en del artikler i Urd i 1927 om 'Kultur og romantikk paa Sørlandet i slutten av 18. og begynnelsen av 19. aarh.'. Der skriver hun bl. a. 'Han hadde faat en udmerket utdannelse, det viser blant andet den levning av hans boksamling som endnu findes paa Kjos'. Dette kan tyde på at boksamlingen til Daniel Isaachsen ble fordelt på flere hender, hvorav Isaach Isaachsen, både på oppdrag fra faren, og også ved egen interesse har beholdt samlet informasjon om gårdsdrift, landbruk, historie m.m. Ifølge nålevende generasjon har boksamlingen ikke blitt delt videre i det tyvende århundre. Visuelt er det en morsom samling fordi bokhyllen så åpenbart er laget til boksamlingen. Isaach Isaachsen må også ha hatt enten god smak eller god nok økonomi til å få bøkene nydelig bundet inn, antageligvis i Frankrike.

Med sine 240 bind og 87 titler er det ikke noen stor samling. På den andre siden er det jo litt av et særsyn i Norge å møte en boksamling med trykkeår i hovedsak fra tiden mellom 1740 og 1814. Den gir et inntrykk av i store trekk å være kjøpt inn under ett – og gjenspeiler datidens oppfatning av hva en dannet mann måtte ha i sitt bibliotek for å kunne forene praktisk virke med landlivets gleder. Fransk, engelsk og tysk er representert i samlingen, men hovedtyngden er på fransk. Bare to bøker er på engelsk. 13 titler er innen naturvitenskap, 8 om landbruk og 9 om medisin. Filosofi og jus/merkantile fag er også representert, noe som ikke var uvanlig for forretningsmenn og skipsbyggere på den tiden. At Buffon (Georg Louis Leclerc Buffon) er godt representert viser bare at man fulgte med i tidens interesse for naturvitenskapene. Voltaire forefinnes både med romaner, drama og essaystikk, men ikke Rousseau. Kanskje deler av skjønnlitteraturen er fordelt ved arv til andre eller ble Voltaire bare betraktet som filosof? Peder Claussøns oversettelse av Snorre fra 1633 er både eldste bok, og muligens den mest verdifulle, men den faller på en måte utenfor selve samlingen.

Selv om samlingen bare inneholder to engelske titler, forteller Hanna Isaachsen om at 'han forhørte seg i England' om diverse titler på engelske naturvitenskapelige verk. Det kan tyde på at Isaach Isaachsen, i tillegg til å ha kjøpt opp et fransk bibliotek, også fulgte med og bestilte bøker fra utenlandske kilder. Muligens fikk han dem fraktet hjem på egne skuter. Samlingen på Kjos er lærd, lest og dekorativ.

Begge disse to små boksamlingene bærer preg av familiens virksomhet - h.h.v. jus/skogbruk og handel og av opplysningstid. En forskjell er at mens samlingen på Kaupanger bærer preg av en 'organisk' vekst, her er bøkene lagt til samlingen en etter en, er Kjos-samlingen

anskaffet under ett. I Kaupanger er de skjønnlitterære innslag kommet til huset fra spinnesiden, og på Kjos er de anskaffet, ikke så mye som skjønnlitteratur, men fordi forfatterne (Voltaire) var samtidsaktuell og ideologisk 'i tiden'.

Jacob Aall på Næs verk

Jacob Aall (1773 – 1844) var en aktiv politiker og en aktiv oversetter. Hans bibliotek er blitt karakterisert som et bruksbibliotek, men han var så pass opptatt av at bøkene skulle ha en god innfatning (og han selv et godt arbeidsmiljø) at han også skapte en vakker ramme rundt sitt bibliotek på Næs jernverk. Hans bibliotek er dekorativt, mens samlingen er lærd og lest.

Jeg har vært så heldig å få lov å besøke biblioteket slik det er nå, men i denne fremstilling baserer jeg meg på den katalog som ble trykt i 1843 da boksamlingen ble auksjonert bort. Hans katalog på vel 4300 nummer er ordnet etter fag⁴. Den inneholder en god del teologi - Aall utdannet seg jo opprinnelig til prest. Her finnes Pufendorf (både under teologi og rettsvitenskap), men her finnes også en fransk versjon av Koranen. Adam Smith og Hume er her, og også Hobbes. Selvsagt inneholder samlingen de sentrale norrøne verk og litteratur til landets nasjonsbygging. Aalls boksamling viser en mann som fulgte godt med i tiden, og den gjenspeiler den aktivitet Aall utfoldet i samfundet, både som politiker, ideolog og industrimann.

Sammensetningen av Aalls bibliotek gjør meg full av beundring for mannen og for hans samtid. Når man vet at det på den tiden i Norge fantes flere slik 'opplyste' boksamlinger (Bernt Anker, Carsten Anker, Wedel Jarlsberg samt samlinger i Trondhjem) blir det lettere å forstå hvordan mennene på Eidsvold på så kort tid kunne snekre sammen en grunnlov som var så moderne. De visste hva som hadde skjedd ute i den store verden og hadde modeller for egen grunnlov present.

En del av Aalls bibliotek ble kjøpt av sønnen, Niels Benjamin Aall, og igjen plassert i det vakre interiør på Næs verk. Bøkene som de nå står er en blanding av skinnbind, skinnrygger, vanlig kartong og uinnbunden materie – men fremdeles fremstår biblioteket som et vakkert bruksbibliotek.

Broder Lysholm Knudtzon

Broder Lysholm Knudtzon (1788 - 1864) var en bereist og vel skolert kjøbmann. Han hadde besøkt England og Frankrike og samlet seg et skjønnsomt utvalgt og vakkert innbundet bibliotek på vel 2000 bind (uklart om det er titler eller bind). Hele biblioteket med bokhyller ble skjenket Vitenskapsselskapet i Trondhjem og katalogen jeg baserer meg på, ble trykket i 1871. Biblioteket kan karakteriseres som lærd, lest og dekorativt.

⁴ *Catalog over Jacob Aalls Bibliothek*. Chrs. 1843. 135 s. Katalogen er ordnet etter fag, og innen hvert fag etter størrelse. En gjennomgang av katalogen viser at Aall hadde 235 titler innen teologi, 381 innen filosofi, 278 titler innen klassiske fag, 982 titler innen historie, 577 innen rettsvitenskap, 82 innen naturhistorie, 84 innen matematikk, 132 innen fysikk/kjemi, 35 innen astronomi, 215 innen mineralogi, 54 innen medisin, 102 innen encyclopaedier og 903 innen estetikk/skjønnlitt. I tillegg kommer samlinger av uidentifiserbare småtrykk.

Katalogen er ordnet etter sprog. Den viser at Knudtzon, som Aall, interesserte seg for norrønt eller for å etablere vår nasjonale arv.⁵ Samlingen har et stort innslag av utlendingers reiser i Norge. Knudtzon har fulgt godt med i tidens åndsretninger, både når det gjaldt våre forsøk på å gjenskape en nasjonal identitet og når det gjaldt aktuelle spørsmål i tiden, så som Malthus teorier om overbefolkning. Han har de nordiske skjønnlitterære forfattere man kan forvente (Ingemann, Baggesen, Heiberg, Oehlenschläger, Bellman og Tegner). Katalogen inneholder dessuten 6 ½ side med tyske verk, 8 sider med franske og 12 sider med bøker på engelsk, i tillegg til bøker på italiensk, spansk, hollandsk og de klassiske sprog. Knudtzon har, til forskjell fra Bulls liste over forfattere fra tidlig 1700-talls-samlinger, lite teologi. Dette kan muligens tilskrives at Knudtzon var kjøbmann, muligens at hans samling reflekterer en ny tid. Av engelske 'ideologer' mangler Hobbes, mens Hume og Adam Smith finnes. Knudtzons bibliotek inneholder også en god del av de reisebeskrivelser som ethvert rikt 1700-talls bibliotek ville ha, kostbare verker med kobberstikk som illustrerte merkvverdige ting i fjerne land. Hans samling er for den interesserte leser eller for den bokdannede mann med interesse for sitt lands historie og for hva som rørte seg i samtiden.

Endringer fra 1700-tallet til 1800-tallet

En mulig innfallsvinkel til å vurdere endring fra tidlig 1700-talls samlinger (Bulls artikkel) til de samlinger jeg nå har omtalt, fra sent på 1700-tallet til midt på 1800-tallet er å se på hvilke bøker som IKKE finnes i 'mine samlinger'. Eller snarere: hvilke fagfelt er redusert og hvilke har ekspandert.

De store private boksamlinger på 1700-tallet bærer selvsagt preg av at dette århundre var naturvitenskapens århundre. Det var også perioden hvor man kunne være polyhistor – hvor det dannede menneske interesserte seg for alt og kunne litt om mye. Dette var de store encyclopaediers tid, og også i Norge fantes noen eksemplarer av den store encyclopaedi anskaffet i den tiden den utkom, selvom akkurat dette verk ikke fantes hverken hos Aall eller hos Knudtzon.

Teologi inntok en fremtredende rolle i nesten alle bibliotek på 1700-tallet. I tillegg til bibler finnes kommentarer til Bibelen, prekensamlinger og salmebøker. Samtidig resulterte pietistiske strømninger i Danmark-Norge bl. a. i en flom av religiøs litteratur. Denne litteratur preget mange boksamlinger fra den tiden, og den ble med som en del av bagasjen inn i det neste århundre. I Norge fikk vi Hauge-bevegelsen, som på mange måter ble en boklig eller skriftlig bevegelse. Historikeren Berge Furre har gitt et estimat på opplag av bøker av H. N. Hauge inntil 1824: 120 000 eks.⁶ Det vil gjøre ham til en av de store forfattere i Norge før 1850. Det er symptomatisk at Hauge ikke fantes hverken hos Knagenhjelm eller på Kjos. Aalls katalog har H. N. Hauges Reiser og Hændelser, og for alt jeg vet kan noen av Hauges skrifter være gruppert i katalogen under 'En gruppe religiøse traktater'. Knudtzons samling inneholder svært få bøker om teologi. Man vil nok finne mer Hauge i små boksamlinger enn i de lærdes samling.

⁵ Katalogen har vel 40 titler på islandsk og norsk, inkl. Rask, men uten de grunnleggende tekster som vel trengtes til selvstendig studium.

⁶ Opplysningene er hentet fra s. 44 i Arne Apelseths artikkel: 'Folkeleg lesing og boksamling. Tekst-orientering og tekstorganisering 1750 – 1800', i *Norsk tidsskrift for bibliotekforskning*, no. 14, 2000, ss. 38 – 77. Han viser til to kilder for opplag av H. N. Hauges arbeider, Nils Gilje som har beregnet opplaget til vel 250 000 før 1850 og til Berge Fures.

Norge hang i sammenligning med det kontinentale Europa, igjen når det gjaldt endringer i litterær smak, i hvert fall når det gjaldt det store flertall. Religiøs litteratur dominerte lenger i de norske forlag. For å ta ett eksempel:

Steenske forlag ble grunnlagt ved at Fredrik T. Steen, som hadde deler av sin yrkeserfaring fra Grøndahls trykkeri, fikk kongelig bevilling til å opprette boktrykkeri i Kristiania i 1829. I Haandkatalog over bøker fra Steen'ske bogtrykkeri og forlag ⁷ dominerer religiøse skrifter utgivelsene. Det systematiske register går fra side 62 – 79, og religiøs litteratur dekker sidene 62 til 71. Da er riktignok gruppen filosofi medregnet, men i den gruppen er også hovedtyngden på det religiøse.

Går vi til Jostein Fets to bøker om lese- og skrivekunsten i områder på Vestlandet, *Lesande bønder* ⁸ og *Skrivande bønder* ⁹ viser han at det også blant ulærde bønder (det han kaller allmuen) fantes bøker. Han har gjennomgått 12 000 arveskifter og i flere av boene befant det seg bøker. Ikke så mange bibler, men huspostiller, salmebøker, Dass-skrifter og religiøse skrifter fra Hauge og andre. Blant allmuen var det, langt inn på 1800-tallet bare 4 % verdslige bøker i boksamlingene. Andre studier, særlig de med belegg fra Sjeleregistrene, har godt sammenfall med Fets studier og med f. eks. Berge Fures tall om antall eksemplarer av H. N. Hauge trykket i Norge inntil 1824.¹⁰

Teologi og jus vil være sterke elementer i alle boksamlinger fra 1700-tallet. Disse fag finnes også i 'våre' fire samlinger, om enn i større eller mindre grad. Spor etter Opplysningstidens fysiokratisme finnes så vidt på Kjos og hos Aall, mens det ikke er spor av den hverken i Kaupanger eller hos Knudtzon. Fysiokratene blomstret på Holbergs tid, men akkurat disse teorier var gått av moten på Knudtzons tid.

Et annet særtrekk ved 1700-tallets boksamling er de kostbare kobberstikksverk. Knudtzon har flere av disse enn Jacob Aall. Det kan muligens henge sammen med hans gode økonomi, ønsket om vakre bøker og at vi hang litt igjen i Norge. Aalls bibliotek var mer av et bruksbibliotek. Han har også 'kobbere' men i mer beskjeden grad.

Et særnorske trekk ved de to største boksamlingene er at de inneholder så mye litteratur om Norges 'oldtid'. Med andre ord faller de godt inn i tidens idestrømning om å etablere det nasjonale. Aall arbeidet jo med oversettelser av sagaene, han studerte under Rasmus Rask og oversatte bl. a. Snorre.

⁷På tittelsiden står det Forlags og kommissions skrifter, 1840 – 1914.

⁸FET, Jostein: *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo, Univ.forl., 1995. 442 s.

⁹Fet, Jostein: *Skrivande bønder : skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600-1850 / Jostein Fet*. - Oslo : Samlaget, c2003. - 435 s. .

¹⁰ Se f. eks.: Apelseth, Arne: 'Folkeleg lesing og boksamling. Tekst-orientering og tekstorganisering 1750 – 1800', i *Norsk tidsskrift for bibliotekforskning*, no. 14, 2000, ss. 38 – 77. S. 55 har han en oppstilling av bøker eiet på gårder i Ofoten i 1775. Av 16 bruk var det bare to som ikke hadde bøker, og på de 16 bruk som inngår i registeret fantes til sammen 59 bøker, eller i snitt neste 4 på hver gård. I tillegg kommer to gårder hvor det står at presten roser gårdfolkets lese- og skrivekytighet, så man må anta at det også fantes bøker der. Det er også av interesse at blant disse 59 bøker fantes tre verdslige. Hovedtyngden var religiøs, men det begynner å komme inn verdslige tanker (Peter Dass er her gruppert under verdslige.)

HVOR ANSKAFFET DE SINE BØKER?

Danske boksamlere kunne på denne tiden kjøpe bøker i Kbh., Aarhus og evt. Viborg, videre i Leiden (Elzevier) og Hamburg (Frobenius). Jeg antar at norske boksamlere på 1700-tallet, i tillegg til den folkelige litteratur som lokale eller omreisende kramkarer solgte, anskaffet bøker på sine reiser, ved sine studier i København og andre steder, og muligens fikk forsendelser ved hjelp av andre som hadde båtforbindelse med kontinentet.

Sammenholder vi disse fire boksamlingene, to små og to store, vil jeg tro at en (Knagenhjelm) har fått det meste av sine bøker fra Bergenske boklader, og noe ved eiernes studier i Danmark. Kjos vet vi kjøpte bøkene i Frankrike, for det meste anskaffet under et studieopphold i Paris. Bøkene på Kjos var til og med blitt bundet inn i Frankrike. Knudtzon hadde både anledning til å anskaffe bøker på reiser og ved andre vareforsendelser og Aall hadde forbindelser i Danmark, han var like bereist som Knudtzon og han hadde også anledning til å få bøker til Næs via sjøtransport. Selv om Danmark og København var det mest sentrale sted for bokanskaffelser, fantes det også andre muligheter for de bibliofile.¹¹

UNDERHOLDENDE

En sammenligning med et par leseforeninger kan sette de fire privatbibliotekene i relieff. Hittil har det dreiet seg om lærde (3), leste (4) og utstyrmessig dekorative (2) samlinger. Nå kommer innslagene av underholdning sterkere inn.

Halden Klub ble etablert 1788. På linje med klubber i andre småbyer, var den for 'overklassen', mens borgere av middelklassen ikke sjelden engasjerte seg i borgerklubber. Det er uklart når Halden Klubs Læseforening ble opprettet, men i et brev fra 1886 med forslag til ansettelse av en bibliotekar for Halden bibliotek opplyses at Læseforeningen 'i sin tid talte over 40 Medlemmer'. Katalogen fra Læseforeningen (bøkene finnes ikke lenger samlet, om de overhodet finnes) inneholder en fortegnelse over 949 bind, samt 21 tidsskrifter. Av tidsskriftene er 2 franske og ett tysk. Av bøkene er engelsk representert med ti titler og tysk med en. Av fag er særlig skjønnlitteratur (mellom 6 – 700), historie (med 72 titler) og reiseskildringer (med 71 titler) sterkt representert. Jeg antar at foreningens bibliotek kan stamme fra omtrent samme tid som samlingen på Kjos, og at medlemmene tilhørte samme sjikt som familien på Kjos.

Modum læseselskaps bøker og katalog er begge bevart ved Drammens museum. Til sammen rådet leseselskapet over 975 bøker, med de mest populære bøker i flere utgaver eller eksemplarer. De fleste bøkene er utgitt i tiden omkring 1800 - 1850 Fordelingen på fag er slik man kan vente for en mer borgerlig anlagt forening med en viss tilknytning til sognepresten. En sammenligning med Halden Klubs samling viser at det er flere 'morsksabsbøker' i Modum

¹¹ I Wilhelm Munthes artikkel 'Bøker i Norge i gamle dager' s. 53 står det at:

' Skulde man ha tak i en bok utenfor landeveien måtte man ty til formelige bokdetektiver Lærde boksamlere utenfor hovedstaden måtte holde kommissærer for å passe på og følge med på bokauksjonene, som under disse forhold naturligvis var et meget viktig supplement til den faglige bokhandel.' *Norsk boktrykk kalender 1930*, ss. 40-66. Oslo, Den typografiske forenings fagkomité, 1929.

læseselskab enn i Halden klubb. De 975 eksemplarer fordeler seg på 326 titler. Av titlene har jeg gruppert én under litteraturhistorie, fire under filosofi, åtte under teologi, 54 under historie, 27 under geografi/reiser, 7 under folkløse, en under samfundsfag og resten = 224 titler under skjønnlitteratur. Under skjønnlitteratur har jeg da plassert verk som Nyeste repertorium for moerskabs-læsning. , et verk utgitt i København midt på 1800-tallet og A. F. Elmqvists Læsefrugter, utgitt i Norge i 1841. Sistnevnte fantes i 11 eksemplarer. Forfattere som finnes både i lærde og underholdende samlinger er Cooper, Bulwer, Oehlenschläger og Ingemann.

Mens de fire private samlinger var rettet mot bøker som enten 'opplyser' eller er til nytte, inneholder leseforeningene et langt større innslag av 'morskapsbøker', eller lettere opplysningsbøker. I den grad leseforeningene har bøker på utenlandsk, er engelsk det dominerende språk, mens den faglige fordeling grupperer seg rundt historie, reiser/geografi og skjønnlitteratur. Teologi er bare representert med to skrifter.

(Innen skjønnlitteratur er de fleste store forfattere representert i oversettelse, med Maryat med 34 titler, Walter Scott med 19, Oehlenschläger og Shakespeare med samlede verker, H. C. Andersen med 35 titler, Bulwer med 27 og James Cooper med 49. Til sammenligning er Ibsen representert med 9 titler og Bjørnson med 12. Men sammenligningen her halter fordi de fleste av disse forfattere ikke hadde skrevet noe særlig før 1850.)

For å oppsummere: som ventet reflekterer alle samlinger sin tid og sine eieres smak. Etter min mening reflekterer samlingene til Aall og på Kjos mer sine eieres personlighet, mens samlingen på Kaupanger viser en organisk utvikling. Leseforeningene på sin side reflekterer også sin tid og avviker fra de private samlinger mer i prioritering av skjønnlitteratur på bekostning av historie m.m. enn i selve utvalget av forfattere og verker.

Dette er en foreløpig rapport og slutningene er trukket på et litt tynt grunnlag. Materialet er planlagt utvidet ved flere undersøkelser av private og offentlige samlinger, og ved en mer detaljert gjennomgang av forfatter/tittel-frekvenser. For å komme frem til flere mønstre og klarere utviklingstrekk vil jeg ha behov for en faglig og skjønnlitterær 'kanon' for de forskjellige tidsepoker.

Kroepeliensamlingen

Edgar Ytteborg

Ved siden av den gamle universitetsbiblioteksbygningen på Drammensveien ligger Sverregården, oppført av arkitekt Ole Sverre i nyrenessansesstil på slutten av 1800-tallet. Det er en staselig bygning med en fasade full av figurer og dekorative utsmykninger. Gjennom mange år, særlig på 40-, 50- og 60-tallet var den et valfartssted for polynesiaforskere, og berømte menn som Thor Heyerdahl og Bengt Danielsson bæret stedet med hyppige besøk. For her fant de det de trengte til sin forskning og for å planlegge sine ekspedisjoner. Her – i en herskkelig leilighet - stod nemlig en av verdens fineste boksamlinger om Fransk Polynesia – bygget opp gjennom årtier av vinhandleren Bjarne Kroepelien.

Hvem var så Kroepelien og hvorfor samlet han på bøker om nettopp Fransk Polynesia?

Han var født i Bergen 3.mai 1890. Familien var av hanseatisk opprinnelse, og den dag i dag eksisterer det en by i Mecklenburg som heter Kröpelin. I generasjoner hadde familien drevet vinhandel i Bergen og Bjarne ervervet seg allerede i ung alder betydelig ekspertise om de forskjellige vinsortene i Frankrike, Tyskland, Spania og Italia. Han kom senere til å si om seg selv: ”Jeg har bestandig vært knyttet til vinhandelen og håper at jeg aldri må forlate den, fordi det er den eneste form for handel som er umaken værd.” Med en sådan holdning er det ikke rart at han i en periode var direktør for Vinmonopolet.

Men la oss vende tilbake til hans ungdomsår. Som 17-åring reiste han til USA hvor han et par år arbeidet for et jernbaneselskap. I 1907 kom han til San Francisco, og der skjedde noe som kom til å få stor betydning for hans senere liv. Jeg lar ham selv fortelle:

”En dag jeg slang langs kaiene, kom det en båt fra Selskapsøene. Jeg kjente lukten av kopra og så tahitiere for første gang. Selv om det ikke var mange av dem, tenkte jeg: Dit må jeg en gang! Jeg kjøpte noen bøker av Robert Louis Stevenson, Warren Stoddard og Pierre Loti. De gav meg enda større lyst til å reise.” Det skulle likevel ta noen år før han kom seg dit.

Etter å ha vært knyttet i lengre tid til vinhandelen, først i Frankrike, Tyskland og Spania, til slutt i Oslo, stod han i 1916 atter ved kaien i San Francisco. Her gikk han om bord i ”Paloona” med kursen rettet mot Stillehavet.

Han forteller:

”Ombord var en fransk perleoppkjøper, en irsk prest, en tahitisk ”slange” som aldri kom ut av sin lugar og en naturmann fra Amerika. Han hørte til dem som ville vende tilbake til naturen og trodde at Tahiti var stedet. Han hadde med seg høns og griser, bodde på fordekket og var begynt å leve som naturmann allerede før han kom frem.

En dag ble det ropt: ”Land Ho”. Da jeg sprang opp på dekket, så jeg langt borte noen palmer som vokste rett ut av havet. Øen selv var så lav at vi fra dekket bare så palmetoppene som på bildene i min barndoms geografi, hvor jordens krumning skulle vises. Dagen etter reiste en stor grønn kjegle seg opp av havet. Det var Tahiti.”

Han skulle bli på Tahiti i nesten 2 år. Der fant han sin høyt elskede Tuimata, en ung tahitisk kvinne som han har foreviget i boken han skrev i 1944 om sine opplevelser på øya. Boken er oppkalt etter henne. Hun døde sammen med en tredjedel av Tahitis befolkning i en influensaepidemi hvor Bjarne Kroepelien gjorde en imponerende innsats for de syke. Denne innsatsen ble senere påskjønt med den franske æreslegionen.

I Papeeno på Tahiti fant han et slags uberørt paradys, hvor naturen var så rik at den ga mat uten arbeid. Stedets høvding tok ham opp som sin sønn og han fikk tilnavnet Teriieroo. Han fisket i fakkelskjæret på korallrevene og levde på de innfødtes vis. Han hadde alltid vært interessert i fjellklatring og forsøkte seg også på Tahitis høyeste fjell, Oroheno, men måtte gi tapt på grunn av dårlig vær. Oppe på fjellet etterlot han seg imidlertid en beretning fra turen i en flaske som ble funnet av fjellklatrere i 1954.

Kroepelien reiste senere aldri tilbake til Tahiti. Han ville ikke bli skuffet.

Tilbake i Oslo gjenopptok han sin vinhandel inntil Vinmonopolet ble opprettet i 1923, hvor han ble en av direktorene frem til 1930. 1923 var også på en annen måte et merkeår: Da ble han opptatt i den eksklusive Bibliofilklubben som til enhver tid bare har 33 medlemmer. Hans boksamling konsentrerte seg forståelig nok om Fransk Polynesia. Allerede før han kom til Tahiti hadde han begynt å kjøpe opp alt han kunne komme over av litteratur på dette område, og oppholdet på øya lot ikke interessen bli mindre – tvert om, minnene om Tuimata og Tahiti forsterket bare hans samlertrang. Han korresponderte med likesinnede over hele verden, og i 1939 sto han i kontakt med 43 antikvarier i 14 land.

Noen av antikvarbokhandlerne ble hans nære venner. Over en av dem, den besynderlige Monsieur Chadenat har han reist et minnesmerke i boken ”Boksamlere forteller”.

Han skriver:

”De fleste bøker kjøpte jeg i småantikvariaterne. Der er en egen atmosfære i disse forretningene som alltid har besnæret mig, og hvor mange morsomme mennesker har jeg ikke møtt når jeg var på jakt etter bøker! I forretninger har jeg aldri knyttet så personlige forbindelser som med antikvarbokhandlerne. - De finner ofte en glede og stolthet i å skaffe den bok man søker, og enkelte ganger har jeg virkelig hatt følelsen av at jeg sammen med noen av dem dannet en gruppe som i fellesskap forsøkte å skape min boksamling. En av dem var Chadenat – en mann som til daglig på alle måter var innknappt i en sort bonjour-frakk. Når en kom inn døren hans i fjerde etasje i den gamle bakgården på Quai des Grands Augustins, ringte en sped bjelle, og Chadenat kom frem fra et sted i halvmørket.

”Hvad ønsker De?”

Sa man at man gjerne ville se hvad Chadenat hadde om et bestemt felt, var der ikke noget at gjøre. Han hadde absolutt intet. Folk som rendte rundt og var planløse, hadde intet å gjøre hos ham. Han bukket lett for dem, og bjellen ringte igjen. En tilfældighet gjorde at jeg grep ham på den riktige måten. Jeg spurte efter en bestemt bok som var lite kjent, og fortalte at jeg i lang tid hadde søkt den boken uten å finne den. Chadenat hadde ikke sett den på flere år, og spurte om jeg samlet bøker om det bestemte emne. Han nevnte noen bøker som jeg hadde, og dermed låste han døren og vi satte oss og pratet. I Chadenats bokhule var det aldri mere enn én kunde ad gangen, for han vilde ikke forstyrres når han satt og talte med kundene om bøker. Han var spesialist i reiser og geografi. Make til personlig kunnskap om reiselitteratur har jeg aldri støtt på, og jeg har aldri møtt en merkeligere antikvar. For ham var selve handelen en biting. Det vesentlige var å møte noen han hadde felles interesser med, og da viste han seg som hjelpsomheten selv.

I tve år skrev han til mig og sendte stadig bøker han visste jeg ikke hadde, for han kjente efter hvert samlingen min like godt som jeg selv, og jeg tror nesten han omfattet den med like stor interesse.

En dag da han kom fra en auksjon med tre bøker under armen, kjørte en buss på ham. Han blev slengt mot brolegningen og fikk hodet knust, men bøkene slapp han ikke.”

Ja, Monsieur Chadenat var nok en mann etter Kroepeliens smak. Også for Kroepelien var bøker som venner og han pleide å si: ”Har du to brød, så selg det ene og kjøp en bok.” Han var en mann med humor og vidt og ikke uten selvironi. I sin egenomtale i medlemsboken for Bibliofilklubben 1922 – 32 avslutter han med å si: ”Jeg har ennå ingen erfaringer gjort – i hvert fall ingen som kan gavne andre.” I et større intervju som han ga samme året som han døde, nemlig i 1966, kommer han helt til slutt med et tahitisk visdomsord: ”Konkylien synger bare for den som forstår å lytte.”

Egentlig var det Kroepeliens ønske at boksamlingen etter hans død skulle spres for alle vinde. Han hadde nemlig i 1946 hatt en opplevelse som gjorde et utslettelig inntrykk på ham. I Cape Town studerte han den tahitiske delen av en boksamling som den første guvernøren på New Zealand hadde testamentert til det sydafrikanske biblioteket. Gaven ble gitt i 1868, men først i 1946 kom den første bruker – mannen fra Oslo. Noe slikt ville ikke Kroepelien skulle vederfare hans samling. Den skulle ikke støve ned i en bibliotekkjeller, nei, han ville at andre samlere skulle ha gleden av å kunne komplettere sine samlinger ved hjelp av hans. Det kom imidlertid ikke slik. I 1966 kunne UB – på Øyvind Ankers initiativ – og med god hjelp fra Kon-Tiki Museet og en rekke andre givere sikre seg denne enestående bokskatten for ettertiden. Etter en nokså anonym tilværelse i et av Håndskriftsamlingens indre gemakker ble den i 1980 trukket frem i lyset og flyttet til nyinnredete lokaler i Kon-Tiki-Museet.

Det er vanskelig å snakke om Kroepeliensamlingen uten å fortape seg i superlativer. At den er enestående i sitt slag er hevet over en hver tvil. I dag ville det være fullstendig umulig å bygge opp noe lignende, ingen privatmanns lommebok kan hamle opp med antikvariatsprisene – dessuten er mange av de bøkene som i dag befinner seg i Kroepeliensamlingen overhodet ikke lenger å oppdrive - fordi det siste kjente eksemplar befinner seg nettopp i denne samlingen.

Kroepeliensamlingen omfatter i dag vel 5000 titler. Selvfølgelig er ikke alt i den like verdifullt, man vil også støte på trivialiteter, helt ned til ukebladnivå. Men det er aldri langt mellom høydepunktene – de er der, hjørnesteinene som gjør slik en samling til det den er. Selve klenodiet er uten tvil den eneste komplette samling av ”Le Sourire”, en slags avis som maleren Paul Gauguin utga på Tahiti i 1899 og 1900. Hvert nummer av ”Le Sourire” ble hektografert i 20 til 30 eksemplarer og utstyrt med Gauguins egne tegninger og tresnitt. Kassetten med avisene er i dag verd millionbeløp. Så ble den også behørig oppbevart i bankboks for Universitetsbiblioteket fikk sitt eget sikringsmagasin.

Av andre høydepunkter bør nevnes den uhyre sjeldne og praktfulle pariserutgaven av Henry Adams’ bok om Tahiti; et meget sjeldent privattrykk av Tati Salmons ”History of the Island of Borabora”, det meste av det som kom ut på kaptein Cooks tid om hans reiser og et komplett sett av Anders Sparrmans ”Resa till Goda Hopps-udden ...”. Men det ville i denne forbindelse føre for langt å ramse opp alt.

Det som utmerker Kroepelien som boksamler er at han ikke bare hadde sans for dyre førsteutgaver, for bibliofile sjeldenheter og praktfulle bokbind – han hadde også i høy grad teften for slike ting som ellers er mindre påaktet og verdsatt og som går de fleste hus forbi, nemlig pamfletter, særtrykk, misjonsrapporter og andre rariteter.

En meget fascinerende del av samlingen består av misjonærtrykk fra Tahiti og de omliggende øyene. Her finner man det eneste kjente eksemplar av den første bok på polynesiske som ble trykt i London i 1810 og det eneste kjente eksemplar av den første bok som ble trykt på Tahiti i 1818. Kroepelien har viet misjonærtrykkene sin spesielle oppmerksomhet, og sammen med amerikaneren George Harding utgav han i 1950 en bibliografi med tittelen ”The Tahitian Imprints of the London Missionary Society 1810 – 1834”. Særlig den første delen av denne boken er fengslende lesning, den forteller om trykkerne og deres presser. Her finner man bl.a. navn og data vedrørende de 44 misjonærer som virket på Tahiti i tiden 1797 – 1834. Vi får høre om deres farefulle liv blant krigerske innfødte, om deres språkstudier og oversettelsesarbeid. De første oversettelsene fikk de trykt i Sydney hos Australias andre boktrykker, George Howe. I alt 9 publikasjoner ble trykt hos Howe, den siste hos hans sønn. Samtlige er i dag uhyre sjeldne.

Først i 1817 fikk misjonærene på Tahiti sin egen trykkerpresse. Etter hvert fulgte flere, de var primitive og misjonærene var ikke faglærte typografer, noe publikasjonene bærer preg av. Båtforbindelsene med omverdenen var sparsomme, man slapp ofte opp for papir. For å kunne trykke et bestemt skrift i et opplag på 500 eksemplarer, måtte man av og til gå til innsamling av skrivemateriale blant misjonærene. Heller ikke hadde man nok typer. Manglet man en ”n”, snudde man opp ned på en ”u”. Den ovennevnte Kroepelien/Harding-bibliografien over misjonærtrykkene omfatter 118 titler, og Kroepelien-samlingen har omtrent en tredjedel av dem.

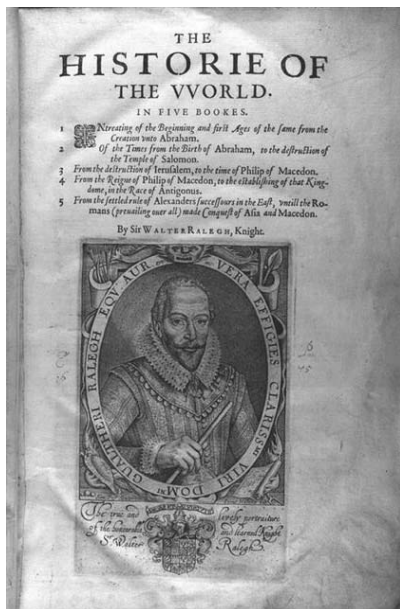
Også litteraturen omkring mytteriet på Bounty er rikt representert i samlingen. Historien om Bounty er vel kjent for de fleste, men jeg skal rekapitulere den i korte trekk. På den britiske fregatten Bounty som var på hjemreise fra Tahiti i 1789 brøt det ut et mytteri. Kapteinen, William Bligh, og 19 mann av besetningen ble satt ut i en åpen båt. Resten av mannskapet seilte under kommando av styrmann Fletcher Christian til Tahiti, hvor 16 mann gikk i land. Disse ble senere arrestert og de gjenlevende dømt ved krigsrett i England, tre av dem til døden. Fletcher Christian, 8 mann av besetningen og noen tahitiske menn og kvinner dro i 1790 til øya Pitcairn og slo seg ned der. Fregatten Bounty ble brent. Det oppstod snart sterke personlige motsetninger i den lille flokken, og i 1808 var bare en av Bounty-folkene, Alexander Smith, i live. Han fikk imidlertid leve i fred på sin øy inntil han døde i 1829. Det finnes tre meget kjente, men også uhyre sjeldne pamfletter om rettssaken mot mytteristene på Bounty. Kroepelien greide å oppspore dem og innlemme dem i samlingen.

Etter det som her er fortalt, vil man forstå at denne boksamlingen alltid vil stå sentralt i polynesiastudierne. Ved Kon-Tiki Museet har man i de senere år – i samarbeid med Universitetet i Oslo – bygget opp et nordisk senter for polynesiastudier. Sammen med Thor Heyerdahls og deler av Bengt Danielssons boksamling fremstår i dag Kroepelien-samlingen som et helt enestående bibliotek innenfor dette forskningsfeltet.

Sir Walter Raleighs *History of the World*. Humanistisk historiografi presentert ved en frontispise.

Anne Eidsfeldt

Jeg skal her snakke litt om en frontispise, eller også kalt et frontbilde, i en bok av Sir Walter Raleigh med navn *History of the World*, som kom ut i London i 1614. Denne frontispisen er spennende å studere fordi den forteller mye om datidens historieoppfatning, men også om Raleighs egen historiefilosofi, basert på de erfaringene han gjorde seg gjennom et turbulent liv.



Portrett av Sir Walter Raleigh fra 2. utgave av *History of the World*, 1617



Frontispisen i *History of the World*

Jeg vil starte dette foredraget med å gi en del biografiske opplysninger om Sir Walter Raleigh. Deretter vil jeg redegjøre for Raleighs historiefilosofi spesielt, for så å snakke om humanistisk historiografi generelt. På bakgrunn av dette vil jeg helt til slutt snakke om selve frontispisen i Raleighs bok. Jeg starter altså først med noen få ord om forfatteren, Sir Walter Raleigh.

Walter Raleigh ble født i Devon, England, i 1552 og døde ved halshugging i London 1618. Han var på mange måter et typisk renessansemenneske; Han var leiesoldat, hoffmann, eventyrer, fritenker, poet og historiker.

Han var født inn i en lavadelig familie, og var tiltenkt en akademisk karriere. Raleigh ville heller gjøre karriere som soldat, og han avbrøt sine studier ved Oxford for å tjene som leiesoldat. Han kjempet for hugenottene i Frankrike, og han utmerket seg også under kamper i Irland der han etter hvert ble stattholder i Cork.

Han ble siden gjennom sitt bekjentskap med hertugen av Leicester en av dronning Elizabeths favoritter og ble slått til ridder i 1587. Han fikk også eiendommer og handelslisenser av henne, blant annet patent på å oppdage og ta land i Amerika for dronningen. Han utforsket kysten fra Florida til North Carolina, og kalte området Virginia, etter den ugifte dronningen. Det var også Raleigh som innførte tobakken og poteten til England og Irland.

Men lykken snudde, og Raleigh falt i unåde hos dronningen da han i all hemmelighet hadde giftet seg med en av dronningens hoffdamer.

Han reiste imidlertid ut igjen på nye tokt, uten dronningens velsignelse, og utforsket land i Guyana, kysten av Trinidad og seilte opp elven Orinoco (elv i dagens Venezuela) på jakt etter gull.

Raleigh hadde skaffet seg mange fiender ved hoffet, og i 1603 ble han mistenkt for sammensvergelse mot James 1, som var dronning Elizabeths etterfølger på tronen, og ble dømt til døden for høyforræderi.

Men Raleighs eventyr sluttet ikke i 1603. I påvente av eksekveringen av dødsdommen satt Raleigh fengslet i Tower. Der satt han i hele 13 år sammen med sin kone og sønn. Og det var her han skrev sin historiebok *The History of the World*, som kom ut i 1614.

Han ble i 1616 frigitt av kongen for å igjen å lete etter gull langs elven Orinoco mot løfte om å ikke angripe spanske besittelser i området. Ekspedisjonen mislyktes, Raleigh og hans mannskap angrep den spanske byen San Tomas, og flåten hans gikk siden tapt i storm.

Raleigh vendte tilbake til England i 1618. Den gamle dødsdommen ble da eksekvert, vesentlig fordi den spanske minister krevde oppreisning for ødeleggelsen av byen San Tomas. Raleigh ble halshugget utenfor Whitehall i London 29. oktober 1618.

Så noen ord om selve boken

a) Omstendighetene

Raleigh satt altså fengslet i 13 år i Tower, sammen med sin familie. Det var i løpet av disse årene han skrev *History of the world*. Han må ha hatt det ganske bekvemt i Tower, da han i sitt studerkammer hadde tilgang på hele 500 bøker, samt at han kunne fritt låne bøker fra andre samlinger, for eksempel fra Sir Robert Cottons bibliotek, datidens store antikvar og manuskriptsamler. Det er referert til over 700 kilder i verket.

b) Utseende, utgivelse og sensur

Første utgave kom ut i mars 1614 – uten tittelside eller henvisning til forfatter. Det fikk ikke Raleigh tillatelse til. Forleggeren var Walter Burre, og trykkeren var William Jaggard – den samme som senere skulle trykke den første folioutgave av Shakespeares skuespill.

Salget gikk bra, inntil en mistenksom kong James satte en stopper for det hele i januar 1615, og sensurerte boken. Men da var nesten hele opplaget utsolgt.

Da Raleigh ble midlertidig løslatt i 1616, ble det resterende opplaget igjen lagt ut for salg, og i 1617 kom to nye utgaver. Denne gang med Raleighs navn på tittelsiden, samt hans portrett (som vi ser her).

I boken finnes det ved siden av frontispisen et dikt som forklarer bildet, samt Raleighs historiefilosofi. Dette diktet er i boken usignert, men vi vet det er en sonette skrevet av forfatteren Ben Jonson. Jeg får dessverre ikke tid til å snakke spesielt om denne sonetten her.

c) Litt om boken innhold

The History of the World handler altså om verdens historie, men Raleigh kom aldri lenger enn til romernes erobring av Makedonia i år 146 f. kr. Jeg skal ikke gå nærmere inn på selve innholdet i boken, men før vi ser på frontispisen, må vi se litt på hva Raleigh sier i innledningen til verket, der han også redegjør for sin historiefilosofi.

I innledningen til boken hevder Raleigh at det finnes to viktige grunner til å studere historie.

For det første er det gjennom å lese om fortiden man kan få innsikt i og lære om Guds tilstedeværelse i menneskenes liv, og særlig Guds dom over herskere og mennesker med makt. Makt har den egenskap at den skaper ambisjoner om mer makt, som igjen leder til tyranni og korrupsjon. Ingen monark står over Guds lov, eller kan unnslippe Guds dom. Historie er fortellingen om Guds vilje med menneskene på jorden og Guds inngripen i deres liv. Dette er et syn som har sine røtter i middelalderens historiografi.

Raleighs moralske budskap er at dårlige gjerninger faller tilbake på gjerningsmannen. Det kan historien bevitne. Boken er full av eksempler på individer og hele nasjoner som reiser seg i sitt maktvelde, men som misbruker den, og som siden faller.

I innledningen ramser Raleigh opp alle de engelske kongene fra den normanniske hertug William I Erobreren opp til sin egen samtid, og forteller om deres feil og dårlige handlinger, og hvordan Gud til slutt straffet dem.

Kong James tok dette som en indirekte kritikk av sin egen kongsgjerning, og bestemte derfor at boken skulle sensureres.

En annen viktig grunn til å studere historie, i følge Raleigh, er at man bør lære av den. Når man kan lese om hvor galt eller godt det gikk for fremtredende aktører i fortiden, så kan man dra lærdom av dette. Historiens fremste funksjon er derfor å gi eliten og fremtidige ledere i samfunnet gode råd, inspirere dem til å gjøre gode gjerninger og få dem til å unngå dårlige og onde handlinger. Det er blant annet på bakgrunn av dette vi skjønner hvorfor boken ble dedikert til kong James eldste sønn, prins Henrik.

Humanistisk historiografi

Raleighs synspunkter er også et produkt av hans samtids historieoppfatning, det man kan kalle en humanistisk historiografi. For å forstå frontispisen må man også kjenne noe til tidens historieoppfatning.

Humanisme var den kulturbevegelse i åndshistorien som preget Europa fra 1300-tallet opp til 1600-tallet. Sentralt stod studiet av antikkens litteratur, språk og filosofi.

De store idealene for humanismens historikere var greske og romerske historikere som Herodot, Thukydid, Xenofon, Polyb, Sallust, Livius og Tacitus. Slik sett påvirket den antikke historiografien den humanistiske historiografien.

I den antikke historiografien ble historien betraktet som en prosess som hadde karakter av et kretsløp, hvor situasjoner og hendelser stadig gjentar seg. Historiens gang ble på denne måten sirkulær.

Et viktig formål med de antikke historiske fremstillingene var at leseren skulle kunne lære av fortidige erfaringer og begivenheter. Historiens fremste funksjon var derfor å gi fremtidige ledere i samfunnet, både i krig og fred, gode råd, og å inspirere dem til å gjøre gode gjerninger og få dem til å unngå dårlige og onde handlinger, nettopp ved å vise til fortiden. Gjorde man de riktige valg, gikk det bra, hvis ikke går det dårlig. Cicero hevdet at historien er livets læremester og sannhetens lys.

Fremstillingene skulle være beretninger om politiske og militære hendelser, med karakterbeskrivelser av aktørene. Slik skulle historien gi konkrete eksempler på statsmannkunst. Historien skulle være oppdragende, og aller helst moralsk oppdragende.

De humanistiske historieskriverne ble påvirket av dette historiesynet. Formålet med deres historieskriving var først og fremst at man skulle kunne lære av fortidige hendelser og erfaringer. Historien fikk en praktisk funksjon. Machiavelli studerte historie for å kunne gi råd til fyrster om hvordan de måtte handle dersom de skulle oppnå suksess. Den humanistiske historieskrivingen var derfor rettet mot statsmenn og eliter i samfunnet. Historie var følgelig politisk historie om store menn, deres skjebne, storhetstid og fall.

Den humanistiske historiografien var også påvirket av den kristne historieforståelsen, som i motsetning til den gresk-romerske var lineær. Historien starter med at Gud skaper jorden og menneskene og ender med dommedag. Slik sett ble ikke Gud tatt fullstendig ut av fortellingene, tross de klassiske idealene. Formålet med å skrive historie var også å vise Guds tilstedeværelse i tiden, Guds plan med menneskene på jorden, og Guds inngripen i deres liv. Det var til sist Gud som var årsak til hendelser, forandringer, katastrofer, suksess og lykke.

Frontispiser generelt

På bakgrunn av dette skal vi nå se nærmere på frontispisen i Raleighs bok. Men først noen generelle bemerkninger.

En frontispise, eller et frontbilde, er et bilde eller tegning plassert vis-à-vis tittelsiden i en bok. (Jeg snakker her om trykte bøker.) De første frontispisene finner man i bøker fra slutten av 1400-tallet, og de ble svært vanlige på 1500- og 1600-tallet. Mellom 1570 og 1660 ble det i England publisert ca. 200 slike frontbilder i bøker.

Man kan dele frontbildene inn i fire hovedtyper.

Noen frontbilder er oppdelt i forskjellige seksjoner, mens andre består kun av én illustrasjon, for eksempel en scene. En tredje variant er kartusjene, som gjerne er en ramme i form av et opprullet kart med diverse innskrifter, for eksempel en tekst, et våpen eller lignende. Den fjerde typen, og den typen som vi skal se nærmere på her, har en arkitektonisk form. I renessansen var man spesielt opptatt av arkitektur, og dette var en svært utbredt type. Fra 1490-årene av ser vi en rekke frontispiser med antikke arkitektoniske former, særlig mye brukt i italienske bøker. Vi ser også at det i disse brukes mange allegoriske figurer. Engelske litterater og lærde må ha hatt kjennskap til slike bilder fra bøker produsert og trykket i Italia og Nederland. Slike frontispiser ble brukt i bøker skrevet av de største poeter, dramatikere, lærde, filosofer, statsmenn, teologer m.v. på 1500- og 1600-tallet.

Hensikten med disse frontispisene, var ikke bare å være en vakker illustrasjon til boken. Bildet kunne ikke stå for seg selv alene, men skulle være et symbol på bokens innhold, på forfatterens budskap med boken. Derfor var det alltid forfatteren selv som sto bak utformingen av bildet, men fikk en gravør til å utføre selve arbeidet.

Kildene til disse allegoriske figurene var en arv fra antikken og middelalderen. Det kunne være hieroglyfer, medaljer, klassiske gjenstander, antikke guder og myter. Det kunne være allegoriske figurer, ofte hentet fra antikken og middelalderen, som de syv dyder. Nye symboler ble også funnet opp. Ett slikt symbol som man for første gang ser i slike frontispiser i bøker fra renessansen, er Guds øye. Det er mange referanser til Guds øye i Bibelen., og øyet skal symbolisere Gud som ser alt og som er tilstede over alt, til evig tid.

Som nevnt, så var hensikten med disse frontispisene å symbolisere bokens innhold, og forfatterens budskap. Ofte kunne symbolikken bli så obskur, at selv de mest lærde hadde problemer med å tolke bildene. For å gi leseren et hint om hva figurene skulle symbolisere,

var det ikke uvanlig at man ga dem navn, som ble trykket under eller ved siden av figuren. Dette ble imidlertid ikke alltid gjort, og etter hvert ble det også vanlig å ha med en tekst til bildet, som kunne forklare innholdet, både selve budskapet med bildet, men også bildets enkelte deler. Dette ble ofte gjort ved et dikt som fulgte med frontispisen. I England finner man de første eksempler på dette på begynnelsen av 1600-tallet. Sonetten som hører med frontispisen i Raleighs bok heter *The Mind of the Front*, andre kunne hete *The Explanation of the Emblem*, eller *The Argument of the Frontispiece*.

De første frontispisene ble laget av ornamenter hugget ut av tre, såkalte treblokker. De senere, på 1500- og 1600-tallet var laget av kopper. Kopperstikkene var mindre fleksible i bruk enn treblokkene. Kopperstikkene ble laget til en spesiell bok, ofte med inngraving av boksittel og utgivelsesår. Slik sett ble stikket for alltid knyttet til boken den skulle illustrere. Detaljer kunne forandres i senere utgaver, men det var sjelden de kunne brukes til andre bøker.

Hvis vi nå begynner å se nærmere på Raleighs frontispis, ser vi at det står 1614 nederst på bildet. Dette er fra første utgaven, men dette eksemplaret er en utgave som kom i 1617. Årstallet lot seg altså ikke fjerne. Året 1614 sto uforandret i alle utgavene som kom siden, i 1617, 1621, 1628 og 1634. Først i utgaven av 1652, ble året forandret. Derfor må man alltid se i kolofonen for å finne det riktige trykkeåret. Men i utgavene av denne boken, fra 1617 til og med 1634-utgaven, så var det heller ingen kolofon. Derfor forekommer det ofte feil i katalogiseringen, noe som også har skjedd i katalogiseringen av dette eksemplaret i UBOs gamle katalog, Hovedkatalog I. Der står det at den er fra 1614, men denne utgaven er som nevnt fra 1617.

Vi skal nå se nærmere på Raleighs frontispise

Selve kobberstikket er tegnet av Raleigh selv, men utført av gravøren Reinhold Elstracke. Illustrasjonen skal understreke innholdet i boken, dvs. Raleighs historiefilosofi og den rådende historieforståelsen i hans samtid. Dette kan nok forklare forfatterens engasjement i utformingen av det.

Illustrasjonen har en arkitektonisk form: Fire korintiske søyler støtter en plattform som er utformet som en bok, hvor det langs dennes frise, eller forsnitt, står skrevet THE HISTORY OF THE WORLD.

Ved å se nærmere på frontispisen vil man kjenne igjen en rekke trekk ved den humanistiske historiografien.

Midt blant søylene står tittelsidens sentrale figur, **MAGISTRA VITAE**, livets læremester, med andre ord, i humanistisk historiografi, selve Historien. Det er den som lærer oss hvordan handle i livet. Ideen om historien som "livets læremester" er hentet fra Ciceros *De Oratore*.

Cicero hevdet at Historien var livets læremester og sannhetens lys. Den klassiske historieforståelsen var sirkulær, og på denne måten kunne man lære av historien og gjøre kloke og gode valg. Raleigh uttaler seg slik om dette i innledningen til boken: "...it being the end and scope of all Historie, to teach by example of times past, such wisdome as may guide our desires and actions."

Magistra Vitae, eller historien, er på bildet kledd i klassiske gevanter. Hennes hode er prydet med en laurbærkrans, opplyst bak med en glorie. Over hodet holder hun opp jordkloden, som viser jorden slik den var kjent da boken ble trykket i 1614. Kartet er en røff kopi av *Theatrum orbis terrarum*, utført av den nederlandske kartografen Abraham Ortelius (1527-1589).

Ser man nærmere på kartet kan man spore alle steder som har hatt betydning i Raleighs liv. Man ser bl.a. elvene i Sør-Amerika han hadde vært og let etter gull, Dublin er avbildet med en kirke – og skal henviser til hans eiendommer i Irland. London er ikke avbildet, men det er kanskje Winchester vi ser lenger vest hvor han fikk sin dødsdom. Ellers ser vi også hendelser fra Bibelen, som Noas Ark helt i øst. Vi ser også et sjøslag i Atlanterhavet, som skal symbolisere krigene mellom Spania og England.

Magistra Vitae trækker ned på de to allegoriske figurene **MORS** (døden), i form av et skjelett, og **OBLIVIO** (glemsel), i form av en sovende ung gutt. Historien overkommer med dette både død og glemsel.

Magistra Vitae, eller Historien, holder verden opp fremfor det gode og det onde ryktet.

De to bevingede figurene som står oppe på plattformen representerer **FAMA BONA** til venstre og **FAMA MALA** til høyre, det gode og det dårlige ryktet. Disse figurene skal minne oss om at menneskenes dårlige og gode rykter blir husket for ettertiden gjennom Historien (Magistra Vitae). Begge figurene har vinger. Vingene symboliserer den høye farten ryktene sprer seg med. Fama Bona, lik Magistra Vitae, har en laurbærkrans, og står i en aura av lys. Det er ører, øyne og tunger på hennes vinger, som symboliserer hennes årvåkenhet. Fama Mala har flekker på sine klær, vinger og kropp, og symboliserer et dårlig rykte. Begge blåser i blåseinstrumenter, som skal henviser til den oppmerksomhet ryktene får. Himmelen er lys og klar bak Fama Bona, men tung og mørk bak Fama Mala.

To viktige hjelpere for Magistra Vitae er erfaringen og sannheten. Vi ser de allegoriske figurene **EXPERIENTIA** og **VERITAS**, stå på hver sin side av Magistra Vitae. Til venstre står Experientia, fremstilt som en gammel kvinne. Til høyre står Veritas, naken, med en lyssirkel rundt hennes høyre hånd.

Magistra vitae står midt blant fire søyler som har fått navnene (fra venstre): **TESTIS TEMPORUM**, **NUNCIA VETUSTATIS**, **LUX VERITATIS** og **VITA MEMORIAE**. Disse begrepene er også hentet fra Ciceros *De oratore*. Alle søylene har dekorasjoner og skal på

hver sin måte vitne om fortiden. I diktet til Ben Jonson som følger med frontispisen, har søylene fått følgende engelske navn: Times Witness, Herald of Antiquity, The light of truth og Life of Memorie.

Den første søylen, Times Witness, er dekorert med bøker som skal symbolisere beretninger fra fortiden.

Den andre søylen, Herald of Antiquity, er dekorert med hieroglyfer, og skal representere budbringere fra fortiden, altså gamle tegn og bokstaver med et budskap.

Den tredje søylen er sannhetens lys, The light of truth, og er dekorert med flammer.

Den siste søylen, Life of Memorie, er dekorert med laurbær, og hyller med dette fortidens helter.

Men over alt dette ser vi et stort øye innsirklet i en sky av lys med teksten PROVIDENTIA. Providentia er Guds forsyn. Øyet er plassert øverst, og skal henvise til det faktum at Gud ser alt. Og det er dette også Raleigh understreket i sin innledning til verket og som er en del av hans historiefilosofi. Han sier:

“God therefore, who is every where present...whose eyes are upon the righteous, and his countenance against them that doe evill, ...an infinite eye, beholding all things; and cannot therefore be esteemed as an idle looker on...God threfore who could only be the cause of all, can only provide for all, and sustaine all”.

Ved å la øyet få en dominerende plass på tittelsiden refererer Raleigh til det bibelske og kristne temaet om Gud som den øverste moralske dommer, Guds konstante årvåkenhet og Guds tilstedeværelse i alle menneskers liv.

Frontispisen er altså en blanding av klassisk og kristen ikonografi og filosofi. Bildet er også et uttrykk for Raleighs eget budskap, at han har gjort minneverdige bedrifter og at han fordømmer sine fiender.

Han kan godt sitte i fengsel, men hans tidligere handlinger og ekspedisjoner, særlig de som staten hadde interesse av, er udødeliggjort i ikonografiske former. Historien holder oppe atlasen med hans bedrifter, mellom erfaringen og sannheten, og trækker ned på død og glemsel. Akkurat som sannheten vil stige opp fra død og glemsel, slik vil også Raleigh snakke fra sin celle i Tower. Slik som Forsynet til syvende og sist vil belønne og straffe menneskene, slik vil også Forsynet dømme både Raleigh og hans forfølgere.

Avslutningsvis vil jeg si noen få ord om proveniensen til det eksemplaret jeg har snakket om:
Dette eksemplaret jeg har vist frem her eies i dag av Universitetsbiblioteket i Oslo.

Biblioteket eier to eksemplarer av boken. Denne boken er en gave til Universitetsbiblioteket fra Johan Ludvig Malthé (1807-1896), postmester i Mandal.

Malthé var en lidenskapelig kunstsamler, men han samlet også bøker.

Han kjøpte bl.a. for flere tusen spesidaler i verdifulle bøker på auksjonen over jernverkseier Aalls samlinger i 1844. Men etter en gjennomgang av denne auksjonskatalogen, ser det ikke ut til at Raleighs bok stammer fra denne auksjonen. Det har ikke lyktes meg å finne ut hvor han har fått den fra.

I 1883 tok Malthé avskjed som postmester. For at hans samlinger ikke skulle bli spredt ved hans død, da han ikke hadde noen arvinger, tilbød han staten en del av samlingene uten godtgjørelse. Blant annet fikk Universitetsbiblioteket i årene 1892-93 520 bind bøker og diverse småtrykk, hvor det het at mange av bøkene hørte til de største typografiske sjeldenheter og beste trykk.

Det andre eksemplaret Universitetsbiblioteket eier er en utgivelse fra 1634, og er en gave fra professor i germansk og romansk filologi, Carl Richard Unger (1817-1897). I 1897 mottok Universitetsbiblioteket i gave Ungers bibliotek på over 7600 bind. Hvor Unger har fått tak i sitt eksemplar vites ikke, men som samler av bøker hadde han bl.a. gode forbindelser med engelske antikvarbokhandlere.

Boken kom i hele 11 utgivelser utover på 1600- og 1700-tallet. Det kom videre fem utgaver på 1800-tallet, og opp til flere ble utgitt på 1900-tallet, den siste, i følge COPAC – den britiske samkatalog, en utgave fra 1971. Det var altså en populær bok Malthé og Unger på hver sin måte fikk tak i, og som til slutt havnet i Universitetsbibliotekets samlinger.

Håndskrifter av gammelnorske lover i Nasjonalbiblioteket

Björg Dale Spørck

Innledning

Nasjonalbiblioteket har rundt 80 håndskrifter av gammelnorske lover fra perioden 1300-1800, og jeg tar i dag et dypdykk ned i denne del av bibliotekets samling. Jeg velger å presentere samlingen kronologisk, og da først og fremst ved å trekke frem sætrekk ved håndskrifter fra ulike århundrer. Mange av Nasjonalbibliotekets lovhandskrifter er samlehandskrifter, dvs. at ett og samme håndskrift overleverer flere lover, ofte med tillegg av retterbøter, som er tilleggsbestemmelser til lovene. I sammenheng med gjennomgangen av 1300-tallshåndskriftene ser jeg nærmere på ett av bibliotekets samlehandskrifter, nemlig ms. qv. 317. Som et bakgrunnsteppe for presentasjonen gjennomgår jeg først kort de gammelnorske lovene og deres gyldighetstid.

Innledningsvis vil jeg likevel si at ingen gammelnorske lover er overlevert i original. Det som finnes er avskrifter av avskrifter av skrifter. Jeg vil også nevne at tekster i eldre håndskrifter ofte gjennom tidene er blitt vurdert som bedre i betydningen mer opphavelige enn tekster i yngre håndskrifter, ofte fordi man tenker seg at jo eldre en avskrift er, desto nærmere står den den opprinnelige teksten, eller originalen, dvs. det dokumentet som ble skrevet av den som opprinnelig utstedte det. Men slik er det nødvendigvis ikke. Det som teller i denne sammenheng er hvor i stemmaet, eller slektstreet, avskriften kan plasseres. I tekstkritisk sammenheng kan nemlig det yngste håndskriftet overlevere den beste i betydningen den mest opphavelige teksten. Tekstkritikk definerer jeg som en kritisk undersøkelse av tekstene og en vurdering av det stemmatiske forholdet mellom dem, eller med andre ord, hvordan tekstene er skrevet av etter hverandre og således kan være i slekt. Et ungt håndskrift som er skrevet av etter en tekst som står høyt oppe i stemmaet, og da er ganske nær den opprinnelige teksten, kan ha en mer opphavelig tekst enn et eldre håndskrift som er skrevet av etter en tekst lenger nede i stemmaet.

Utgivelsen av *Norges gamle Love*, som kom i 5 bind i årene 1846-95, setter grensen ved år 1387 for hva utgiverne kaller "gamle Love". Årstallet er trolig bestemt ut fra historiske hendelser, og 1387 var det året da dronning Margrethes 16-årige sønn Olav døde. Olav var den siste i den norske arverekkefølgen. Deretter tok dronning Margrethe over styret over Norge, og som kjent senere også over Danmark og Sverige. Ut fra historiske kriterier kan altså en gammelnorsk lov defineres som en lov fra perioden før Norge gikk inn i union med

Danmark. Også ut fra språklige kriterier kan denne kronologiske avgrensning forsvares. Gammelnorsk periode i språklig henseende regnes ofte som perioden frem til 1370.

Gammelnorske lover og deres gyldighetstid

Gammelnorske lover faller i to hovedtyper, de verdslige og de kirkerettslige. De verdslige lovene regulerer den ikke-kirkelige verden, eller med andre ord, de verdslige lovene regulerer de jordiske materielle forhold. De kirkerettslige lovene kalles kristenretter. Kristenrettene gjaldt for kirken, kirkens menn og vanlige folks religiøse liv. Kristenretten stod vanligvis skrevet foran den verdslige loven i lovhåndskriftene.

Landsloven

I middelalderen var Norge delt inn i de fire lagdømmene Borgarting, Eidsivating, Gulating og Frostating lagdømmer. Inntil kong Magnus lagabøters regjeringstid (1263-1280) hadde hvert av lagdømmene sine egne lover. De verdslige lovene for de fire lagdømmene ble erstattet av kong Magnus lagabøters landslov i 1274, da hele Norge for første gang fikk en felles verdslig lov. Kong Magnus' verdslige lov ble vedtatt på de fire landskapstingene, og de fire redaksjonene har fått navn etter hvert sitt lagdømme. Selv om kong Magnus' landslov er gitt i fire redaksjoner, én for hvert lagdømme, var det i utgangspunktet kun to innholdsforskjeller i de ulike redaksjonene. Den ene forskjellen er navnet på det lagdømmet loven skulle gjelde for, og den andre forskjellen er antallet sendemenn til tinget, som varierte mellom de enkelte lagdømmene.

Kong Magnus lagabøters landslov fra 1274 var den viktigste norske verdslige rettskilden frem til begynnelsen av 1600-t. Men landsloven var aldri blitt utgitt på trykk. Den forelå kun i delvis uoverensstemmende avskrifter, og i tillegg var det, som det heter i fortalen til Christian 4s (konge av Danmark og Norge 1588-1648) lovbog av 1604, kun "gantske faa folck vdi Norge" som kunne forstå det gamle norske språket. I 1602 nedsatte kong Christian 4 en kommisjon til å revidere kong Magnus lagabøters landslov, en revisjon som også tok hensyn til senere retterbøter og forordninger. Denne nye lovboken ble gjeldende rett i Norge frem til 1687, og atskillige bestemmelser fra den gikk senere over i Christian 5s *Norske Lov*.

Kristenrettene

Når det gjelder kristenrettene, så finnes det eldre og yngre, eller såkalte nyere, kristenretter. Svært skjematisk sett kan en si at de eldre kristenrettene er de som ble til før 1250, og de nyere kristenrettene er de som ble til etter 1250. Eksempler på kristenretts-bestemmelser for kirkens menn kan være den sølibatsloven som ble gjort gjeldende i den norske kirke under

erkebiskop Sigurds styringstid (1231-1252) og som forbød subdiakoner og alle med høyere vigselfgrad å gifte seg. Eksempler på kristenretts-bestemmelser for vanlige folk kan være bestemmelsene om fødsel, dåp, konfirmasjon, forlovelse, bryllup, begravelse og faste. Når det f.eks. gjelder bestemmelsene om dåp, så gir de eldste kristenrettene tillatelse til å døpe i spytt dersom det ikke var annen væske for hånden. Det var naturligvis svært viktig at et barn ble døpt, for i motsatt tilfelle ville det være fortapt. For å kunne utføre dåpen trengte man en eller annen form for væske, og Norges første erkebiskop Jon Birgisson (1153-1157) tillot nøddåp i spytt, utført av foreldrene eller andre lekfolk dersom det ikke var en prest til stede. Dette ble senere forbudt av pave Innocens III i et dekret fra 1. mars 1206 til erkebiskopen i Nidaros, og de nyere kristenrettene tar hensyn til pavens bestemmelser.

De eldste kristenrettene ble i 1267-68 erstattet av kong Magnus lagabøters kristenrett. Denne ble riktignok ikke landsdekkende, for i 1269 nektet en senere erkebiskop Jon, nemlig Jon Raude (1268-1282) kong Magnus å innføre kongens kristenrett i Frostating lagdømme. Grunnen kan ha vært at erkebiskopen syntes at kong Magnus i sin kristenrett manglet bestemmelser for noen av de kristenrettssaker som det for erkebiskopen var viktig å få med, som testamente og vern av pilegrimer. En annen grunn kan ha vært uenighet mellom den verdslige og den kirkelige makten om fordelingen av inntømte bøter, som for begge parter var en av de viktigste inntektskildene. I 1269 kom erkebiskop Jon med sin egen kristenrett, *Erkebiskop Jons kristenrett*, som jeg i min dr.-gradsavhandling *Kong Magnus lagabøters kristenretter. Innhold, språk og overlevering* fra 2006 finner grunnlag for å hevde at var en kristenrett kun for Frostating lagdømme. Kong Magnus fikk således bare innført sin kristenrett i Borgarting, Eidsivating og Gulating lagdømmer. Kong Magnus og erkebiskop Jon kom først til enighet i 1277, da de inngikk et forlik, *sættargjerd*, om hvilke kristenrettsbestemmelser som skulle gjelde i Norge. Da sættargjerden ble inngått i 1277 var allerede landsloven av 1274 vedtatt. Landsloven har således ingen kristenrett i vanlig forstand, men kun en såkalt kristendomsbolk.

I forbindelse med revisjonen og trykkingen av landsloven i 1604 ble også den norske kirkeordinansen stadfestet av kong Christian 4., men først i 1607. De gammelnorske kristenrettene gikk altså ikke av bruk da reformasjonen ble innført. Den danske kirkeordinansen fra 1537, utarbeidet og utstedt under Christian 3 (1503-1559), ble også gjort gjeldende for Norge, men uten at det var blitt tatt hensyn til særnorske forhold som f.eks. at tienden her ble delt i fire, mens den i Danmark ble delt i tre.

Kong Magnus lagabøters landslov gjaldt med andre ord frem til 1604 og kristenrettene ble brukt som rettskilder frem til 1607 ved siden av den danske kirkeordinansen av 1537.

Gjennom tidene var det således nødvendig å få skrevet av både landsloven og kristenrettene slik at lagmennene kunne ha rettsgyldige lovbøker å dømme etter.

Nasjonalbibliotekets håndskrifter av gammelnorske lover

Når det gjelder Nasjonalbibliotekets håndskrifter av gammelnorske lover finner jeg at den kronologiske spredningen av lovhåndskriftene ved biblioteket er representativ for den kronologiske spredning av overleverte lovhåndskrifter generelt i den forstand at hovedtyngden av avskriftene kan dateres til 1500-, 1600- og 1700-tallet. Det er stor variasjon i Nasjonalbibliotekets antall håndskrifter fra de ulike århundrer. Fra 1300-tallet har biblioteket to håndskrifter, og det samme gjelder fra 1400-tallet. Fra 1500-tallet er det ca. 25 håndskrifter, fra 1600-tallet ca. 5, fra 1700-tallet ca. 18 og fra 1800-tallet ca. 30. Grunnen til at jeg ikke oppgir antallet nøyaktig, men sier ca., er at et fåtall håndskrifter dateres til f.eks. "slutten av 1500-t., begynnelsen av 1600-tallet", og det kan da være vanskelig å bestemme til hvilket av århundrene håndskriftet skal dateres.

Nasjonalbibliotekets samling av lovhåndskrifter er blitt til ved hjelp av gaver, donasjoner og innkjøp. Proveniensen, eller herkomsten, er ikke alltid like godt dokumentert, og det har i mange tilfeller vist seg vanskelig å dokumentere hvordan lovhåndskriftene er kommet til biblioteket.

Rundt 40 av Nasjonalbibliotekets håndskrifter overleverer landsloven helt eller delvis. Rundt halvparten av alle lovhåndskriftene ved biblioteket overleverer altså landsloven. Alle de ulike redaksjonene er representert i samlingen, i tillegg til at det finnes avskrifter der lagdømmet ikke er spesifisert.

Fra perioden **1300-1350** er det totalt overlevert 34 håndskrifter og 24 fragmenter av Landsloven, hvorav Nasjonalbiblioteket altså har to håndskrifter, nemlig ms. qv. 1 og ms. qv. 317.

Om jeg skulle trekke frem ett av disse to gammelnorske lovhåndskriftene ved biblioteket fra denne perioden, måtte det bli samlehandskriftet ms. qv. 317, som er en lovbok som var bestemt til bruk på Opplandene. Etter norrønfilologen Eyvind Fjeld Halvorsens mening har håndskriftet hatt tilknytning til bispesetet på Hamar, og det er trolig skrevet der. Fjeld Halvorsen understreker at dette likevel ikke behøver bety at skriverne er opplendinger.

Håndskriftet var bundet inn sammen med to svenske håndskrifter før det kom til Universitetsbiblioteket i Christiania. Eier av dette håndskriftet var professor juris. Carl Schildener i Greifswalde, som ca. 1835 solgte det til kammerherre Bernhard Rosenblad, som oppløste håndskriftet. Den delen som inneholdt de to svenske håndskriftene solgte Rosenblad

i 1845 til Kungliga Biblioteket i Stockholm, og det norske håndskriftet ble kjøpt av Universitetsbiblioteket i Christiania.

Ms. qv. 317 er skrevet av til sammen fire personer. Det inneholder *Eidsivatings gamle kristenrett*, *Erkebiskop Jons kristenrett* og *Eidsivatings-redaksjonen av Landsloven*. Gustav Storm sier at håndskriftet må være skrevet etter 1318. Fjeld Halvorsen skriver at Storm trolig mener at hele lovsamlingen er skrevet av fire noenlunde samtidige skrivere, etter en felles plan, og at dette ikke er umulig, men det lar seg ikke bevise.

Ms. qv. 317 er interessant fordi håndskriftet er av tekstkritisk betydning for overleveringen av *Eidsivatings kristenrett* I. Denne lengste, og trolig eldste, versjonen av *Eidsivatings kristenrett* er kun overlevert i to håndskrifter hvorav ms. qv. 317 er det ene. Det andre håndskriftet som overleverer denne eldste versjonen av *Eidsivatings kristenrett* tilhører Den arnamagnæanske afdeling ved Universitetet i København, og er der nr. 68 i kvartoforformat.

Ifølge Fjeld Halvorsen er ms. qv. 317 også en språklig svært interessant tekst. Middelalderens skrivere viste ofte liten respekt for språkformen i de foreleggene de kopierte, og de tok det ikke alltid så nøye om et og annet trekk fra deres egen dialekt blandet seg med foreleggets. Fjeld Halvorsen har undersøkt språket i *Eidsivatings kristenrett* i ms. qv. 317 og finner flere særtrekk som er vel kjent fra østlandske og særlig opplandske brev fra begynnelsen av 1300-t., som f.eks. veksling mellom /æ/ og /a/ både i gamle endelser og som svarabhaktivokal, som er en hjelpevokal som skytes inn mellom to sammenstøtende konsonanter for å lette uttalen. Et annet særtrekk Fjeld Halvorsen nevner i ms. qv. 317 er vekslingen mellom /æ/ og /e/ for normalortografiens /e/ i trykkstavelser. For en nærmere gjennomgang av språket i *Eidsivatings kristenrett* i ms. qv. 317 viser jeg til Fjeld Halvorsens artikkel fra 1989 på litteraturlisten.

Nasjonalbiblioteket har også et annet spennende håndskrift fra perioden 1300-1350, nemlig ms. qv. 1 som inneholder Gulatings-redaksjonen av landsloven. Dette er et pergamenthåndskrift fra begynnelsen av 1300-t. med senere tillegg, som vi er veldig stolte av, for så gamle gammelnorske håndskrifter er virkelig enestående skatter. Vi vet ikke når og hvordan ms. qv. 1 kom til biblioteket, men vi vet at det tilhørte teologen og biskopen Olav Irgens' boksamling da han døde i 1803, og at håndskriftet ble solgt på en auksjon i 1805. Universitetsbiblioteket ble jo først formelt opprettet seks år senere, i 1811.

Nasjonalbiblioteket har, som nevnt, kun to **1400**-tallshåndskrifter av gammelnorske lover, men desto flere **1500**-talls. Av de totalt ca. 80 lovhandskriftene biblioteket har, kan ca. 25

dateres til 1500-tallet. Av disse kjenner vi til og med navnet på et par av skriverne. Vi vet f.eks. at ms. qv. 507 er skrevet av lagmannen i Stavanger, Martin Nilsson, som trolig har skrevet dette til bruk i eget arbeid, for ms. qv. 507 inneholder byloven redigert til bruk i Stavanger, i tillegg til ulike retterbøter. I andre tilfeller vet vi hvem et håndskrift er skrevet til bruk for, som f.eks. ms. fol. 230 som inneholder landsloven og retterbøter, og som ble skrevet for Henrik Gyldenstjerne som var lensherre på Båhus festning i perioden 1576-1592.

Lovhåndskriftene fra 1500-t., likesom også lovskriftene fra andre perioder, er gode kilder til norsk språkhistorie. Når det gjelder 1500-tallsavskriftene så skriver Finn-Erik Vinje i sin lisensiatavhandling *Den norske landsloven i svensk målform* fra 1967 at de dansk-norske lovoversettelsene fra 1500-t. er lite undersøkt, og at de fleste håndskriftene som er bevart, har blitt liggende urørt av forskerhender. Selv om noen få undersøkelser av språket i enkelte håndskrifter er utført i hovedoppgaver, er likevel ingen av hovedoppgavene trykt. Det første store problemet som møter den som vil arbeide med lovskriftene i Norge på 1500-t., er ifølge Vinje nettopp dette at ingenting av dette materialet er utgitt i trykk, og at hele dette verdifulle kildematerialet ligger vanskelig tilgjengelig for forskeren, fordi det store antallet avskrifter finnes spredt i bibliotek i Oslo, Bergen, Trondheim, Kristiansand, København, Stockholm, Lund og Linköping.

Fra **1600**-tallet har biblioteket, som nevnt, 5 lovskrifter, og fra **1700**-tallet rundt 18. Sistnevnte avskrifter er til en viss grad utført av Arne Magnusson eller hans skrivere. Arne Magnusson (1663-1730) var en lærd islandsk håndskriftsamler som ble professor ved Universitetet i København. Mange av Arne Magnussons skrivere var islendinger, og både ved Nasjonalbiblioteket og andre institusjoner finner vi ofte islandske språkmerker i avskrifter av gammelnorske lover, som viser at skriveren var islending. Ett eksempel på dette kan være ms. fol. 30 a der islendingen Jón Marteinsson har skrevet om saker som skal verges med ed, eller også ms. qv. 309 som kan være skrevet av Odd Jónsson, også han islending, og som har skrevet av Frostatings kristenrett. En rask undersøkelse av avskriftene av *Nyere Gulatings kristenrett* I, ms. fol. 87b hefte 7 og 14, viser òg tydelige språklige tegn på at de er skrevet av islendinger.

Ifølge norrønfilologen Jon Gunnar Jørgensen er det en kjent sak at danske forskere benyttet seg av islandske studenter i København til hjelp med avskrift, ekserpering (de skrev utdrag av tekster), oversettelse og konsultasjon. Disse engasjementene var ikke formalisert, og det kan derfor være mer tilfeldig om de lar seg dokumentere, men flere er kjent. Det var på

denne måten, som assistent for historikeren Thomas Bartholin (1659-1690), at Arne Magnusson kom inn i filologisk arbeid.

Jørgensen skriver videre at det var en nær sammenheng mellom oppbyggingen av håndskriftsamlingene på 1600-t. og fremveksten av den filologiske forskningen. I annen halvdel av 1600-t. var det kommet i stand en velorganisert forskning omkring de rike håndskriftsamlingene som var blitt bygd opp i København og Stockholm, og i den forbindelse vokste det frem en utstrakt avskrivervirksomhet. Selv om mange gode middelalderhåndskrifter dessverre er gått tapt etter at de er kommet vitenskapen i hende, som i den store bybrannen i København i 1728 da Universitetsbiblioteket brant ned og hver eneste bok som fantes der gikk opp i røyk, eller som i brannen på Stockholms slott i 1697 og i Uppsala i 1702, er det etter Jørgensens mening en mer enn god trøst at vi sitter igjen med 1600-tallsavskrifter av en stor del av de viktigste tapte håndskriftene. Noen av de mest sentrale håndskriftene har vi til og med i flere uavhengige avskrifter.

Flere av de 1700-tallsavskrifter som Nasjonalbiblioteket har, og som ble skrevet av Arne Magnussons skrivere, stammer trolig fra Bernhard Møllmanns (1702-1778) samling. Møllmann var professor ved Københavns Universitet, kongelig historiograf og overbibliotekar for Det kongelige bibliotek i København.

Fra 1800-tallet har Nasjonalbiblioteket ca. 30 håndskrifter av gammelnorske lover. Avskriftene er utført av historikerne P.A. Munch, Rudolf Keyser og Gustav Storm som i årene 1835-37 reiste rundt i ulike biblioteker og institusjoner i Skandinavia og skrev av gammelnorske lover i forbindelse med utgivelsen av *Norges gamle Love*, som fremdeles er standardverket når det gjelder utgaver av de fleste gammelnorske lovene.

De skriftlige kildene til den eldste norske historien måtte den gang stort sett søkes utenfor Norges grenser, og da særlig i København. For Munch var de diplomatariske oldskriftene som ble oppbevart utenfor Norge noe han kaller døde skatter, og i et brev til den tyske filologen og eventyrsamleren Jacob Grimm (1785-1863) fra 1845 skriver Munch at det for ham under hans opphold i København og Stockholm i årene 1834-36, da han sammen med Keyser skrev av gammelnorske lover for utgivelsen av *Norges gamle Love*, var maktpåliggende å skrive av dokumentene for å gjøre dem tilgjengelige for norske lesere, og for å redde dokumentene fra undergang. For Munch var utgivervirksomheten en mulighet til å kunne levendegjøre disse døde skattene, samtidig som de ble bevart for ettertiden.

P.A. Munch kaller disse avskriftene sine faksimiler. Så nøyaktige mener han at de er. I et senere brev til Grimm fra 1847, der Munch refererer til utgivelsesarbeidet i forbindelse med

andre rettsdokumenter, den to år tidligere utkomne *Munkelivs eldste* jordebok og den fire år tidligere utkomne *Bergens* kalvskinn, forteller han at "de ere afskrevne og gjengivne med den scrupuløseste nøyaktighed. Jeg har i Afskriften fulgt Manuskriptet Side for Side, Linji for Linji, Bogstav for Bogstav, ja endog Abbreviatur for Abbreviatur, og jeg er vis paa, at man kan bruke dem aldeles som Originale".

En uttalelse fra historikeren Carl Richard Unger i hans utgave av *Postula sögur* fra 1874 viser hvor viktig en god avskrift på den tid ble regnet for å være. Unger skriver om *Codex Skardensis*, eller *Skardsbók*, at "Originalen eksisterer dessverre ikke mer, men Arne Magnusson har i sin Tid under sit eget Tilsyn ladet tage en særdeles god Afskrift af den og fordelt den i 3 Bind, så Tabet for saa vidt ikke er meget stort". En god og pålitelig avskrift kunne altså for Unger erstatte den tapte teksten. Jeg må her legge til at *Skardsbók* senere ble oppdaget i god behold i en engelsk privatsamling. Men da Unger ga ut sine apostelsagaer i 1874, anså man altså *Skardsbók* for å være tapt.

Avskrifter av kjente forelegg

Nasjonalbibliotekets samling av lovhåndskrifter av gammelnorske lover kjennetegnes av at halvparten (45 av 80) er avskrifter av kjente forelegg. Det er klart at Munchs, Keyzers og Storms 1800-tallsavskrifter trekker opp antallet, men selv der skriverne er ukjente er det påfallende mange av lovhåndskriftene som er avskrifter av kjente forelegg. Nasjonalbiblioteket har f.eks. fem avskrifter av NkS 1642 qv. (*Codex Tunsbergensis*)¹ som overleverer Borgartings eldre kristenrett, tre avskrifter av AM 322 fol.² som overleverer landsloven og tre avskrifter av *Codex Ranzovianus*³ som overleverer den eldre Gulatingsloven.

Avskriftene av kjente forelegg er interessante i seg selv og da særlig ut fra språklige kriterier, men også ut fra vitenskapshistoriske, selv om avskrifter av kjente forelegg ikke er fullt så interessante ut fra et tekstkritisk synspunkt. I søken etter den opprinnelige (ur)teksten er nemlig avskrifter av kjente forelegg av liten interesse.

Men en avskrift kan som sagt være interessant i kraft av seg selv, uansett hvilken alder den har. En tanke om at en avskrift kan være interessant i seg selv henger delvis sammen med de poststrukturalistiske strømningene fra litteraturvitenskapen som også har virket blant norrønfilologene de siste 15 årene, og som gjerne kalles "ny-filologi". Denne ny-filologiske

¹Ms. fol. 87b hf. 6, hf. 7, hf. 13, hf. 14 og ms. qv. 553.

²Ms. fol. 5, ms. oct. 66 og ms. oct. 570.

³Ms. fol. 278, ms. qv. 546 og ms. qv. 681.

retningen betrakter alle versjoner av et verk, eller med andre ord alle avskrifter av et forelegg, som likeverdige og dermed som like viktige og interessante. Retningens syn står i motsetning til den klassiske filologis syn, der de enkelte verks tekstvitner mer benyttes som et hjelpemiddel til å rekonstruere en eldre og bedre tekst. Det kan være viktig, slik jeg ser det, å undersøke ett enkelt tekstvitne for seg, men det enkelte tekstvitnet er også en del av en større helhet som heller ikke må glemmes. Det kommer her, som ellers, an på hvilke spørsmål man ønsker å få besvart på grunnlag av et overlevert materiale.

Avslutning

Avslutningsvis vil jeg si at Nasjonalbiblioteket med rette kan være stolt av sine mange avskrifter av gammelnorske lover utført av kjente og ukjente skrivere i løpet av en periode på over 500 år, til bruk for oss kjente og ukjente lagmenn og andre lovkyndige eller lovinteresserte personer gjennom tidene.

Lite er gjort med det norske lov materialet ved Nasjonalbiblioteket i løpet av de 40 årene som er gått siden Vinje skrev sin avhandling. En av bibliotekets oppgaver fremover må således etter min mening være å gjøre håndskriftene av de gammelnorske lovene lettere tilgjengelige for personer som vil arbeide med dette utrolig spennende materialet. Det store digitaliseringsprosjektet biblioteket er i ferd med å starte opp vil være en god anledning til å få lov materialet bedre tilgjengeliggjort. Men én ting er det å digitalisere dette materialet, en helt annen ting er det å transkribere håndskriftene av de gammelnorske lovene for på den måten å gjøre dem enda mer tilgjengelige for et langt større publikum i de århundrer som kommer. Men her, som ellers, får man begynne i én ende og ta én ting av gangen. TAKK!

Litteraturliste

- Andersen, Per Sveaas [1960]. *Rudolf Keyser. Embetsmann og historiker*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Halvorsen, Eyvind Fjeld 1989. "Litt om endelsesvokalene i Eidsivatings kristenrett i OUB 317 4o". *Festskrift til Finn Hødnebo 29. desember 1989*. Bjørn Eithun, Eyvind Fjeld Halvorsen, Magnus Rindal & Erik Simensen (red.). Oslo, Novus, s. 102-118.
- Indrebø, Gustav og Oluf Kolsrud (utg.) 1924. *Lærde brev fraa og til P.A. Munch*. Utgjevne av Det kongelige Frederiks Universitet ved Gustav Indrebø og Oluf Kolsrud. 3. b. Oslo, Aschehoug.
- Jacobsen, Alfred 1969. "Språklig "ajourføring" i Fagrskinna-håndskrifter". *Mål og Minne*, 3-4, s. [104]-122.
- Jónas Kristjánsson 1967. *Skrá um íslensk handrit í Noregi*. Jónas Kristjánsson tók saman. Handritastofnun Íslands. Upublisert.

- Jørgensen, Jon Gunnar 1998. "Om verdien av sagaavskrifter fra 1600-tallet". *Collegium Medievale*, 11, s. [87]-103.
- Jørgensen, Jon Gunnar 2002. "Sagalitteratur som forskningsmateriale". *Maal og Minne* 1, 1-14.
- Kalkar, Allan 1989. "Norvagismer i Christian 4.s Norske Low-Bog". *Festskrift til Finn Hødnebo 29. desember 1989*. Bjørn Eithun, Eyvind Fjeld Halvorsen, Magnus Rindal & Erik Simensen (red.). Oslo, Novus, s. 142-163.
- Rindal, Magnus 1995. "Dei norske mellomalderlovene. Alder, overlevering, utgåver". Rindal, Magnus (red.). *Skriftlege kjelder til kunnskap om nordisk mellomalder*. KULTs skriftserie, 38, s. [7]-20.
- Schmidt, Ernst (utg.) 1885. *Briefwechsel der Gebrüder Grimm mit nordischen Gelehrten*. Berlin, Ferd. Dümmler.
- Spørck, Bjørg Dale 2006. *Kong Magnus lagabøters kristenretter. Innhold, språk og overlevering*. Oslo, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo. (Acta humaniora, 260)
- Storm, Gustav (utg.) *P.A. Munch. Samlede Afhandlinger*. 4 b. Christiania, Kammermeyer. B. 1. 1831-Marts 1849. 1873.
- Unger, Carl Richard 1874. *Postula sögur. Legendariske Fortællinger om Apostlernes Liv, deres Kamp for Kristendommens Udbredelse samt deres martyrdød*. Universitetsprogram. Christiania, Bentzen.
- Vinje, Finn-Erik 1967. *Den norske landsloven i svensk målform. En språklig-historisk undersøkelse*. Oslo, Universitetsforlaget. (Skrifter fra instituttene for nordisk språk og litteratur ved universitetene i Bergen og Oslo, 1).

Borgerkrigen som skapte et bibliotek

Rolf Sæther

Den 20. juni 2006 på East 49th Street Manhattan, New York City. En fullsatt sal lytter til den britiske historikeren Anthony Beevor som forteller om sin nye bok- *The Battle for Spain*. Foredraget er ledd i Beevors boklansering som står på vårens program for det spanske Cervantes- instituttet.

Blant tilhørerne er den 91-årige Moe Fishman fra Queens, New York. Han hadde like før foredraget kjøpt en signert utgave av Beevors bok. Boka ligger under stolen mens han hører britten fortelle hvordan borgerkrigen ble utkjempet, hvorfor republikanerne tapte og Franco seiret. Han hevdet det langt på vei var venstresidens - og særlig kommunistenes – egen skyld. Etter foredraget er Fishman en av de første som tar ordet. Med dårlig skjult indignasjon imøtegår han Beevor, og avslutter med et direkte spørsmål: *”Er Beevor enig i at borgerkrigen var en krig mellom fascismen og demokratiet?”* Beevor svarer ikke direkte bekræftende på det. Da takker Fishman høflig for seg og forlater rommet. Han går bort til disken der han kjøpte boken og leverer den tilbake, mens han ber om å få igjen pengene. ”Denne boka er ikke verdt 15 dollar.”

Den gamle mannens sterke reaksjon illustrerer hvor kraftige følelser den spanske borgerkrigen utløser ennå 70 år etter dens utbrudd. Det var en krig som mobiliserte politisk bevisst ungdom i Europa i 30 årene. Det var en krig hvor alle konfliktlinjene i dens tids politiske landskap møttes i Spania. Fishman var en ung kommunist som meldte seg som frivillig til de internasjonale brigadene som sloss på republikken side. Han ble nesten umiddelbart alvorlig såret, og trekker fortsatt på det ene benet. Parolen fra Komintern i 30 årenes Europa var ikke revolusjon, men folkefront og samarbeid. I Spania stod slaget mellom fascismen og demokrati – det var kommunistenes budskap. Beevor og de fleste andre historikere fester ikke noen lit til den beskrivelsen, men Moe Fishman høres fortsatt ut som han kommer direkte fra et møte i Komintern. Men han reflekterer samtidig et brennende engasjement – og en ”enten er du med oss eller så er du mot oss” holdning, som ble grunnlaget for den politiske, folkelige og kulturelle mobilisering som faktisk skapte et bibliotek – som fortsatt øker i omfang – år etter år.

Krigens historiske kortversjon er enkel: Et tradisjonelt, men mislykket militær kupp. Arbeiderklassen mobilisering som slo opprøret ned i de største byene, og innførte revolusjonære tilstander. Ikke-intervensjonsavtalen om forbød salg og transport av

militærmateriell til begge parter - til tross for at det dreide seg om et opprør mot en lovlig valgt regjering. Krigen ble raskt internasjonalisert. Tyskland og Italia ga opprørerne, som ble ledet av general Franco, massiv støtte, med fly tanks tunge våpen og soldater. Sovjet var det eneste land som direkte støttet republikken med våpen og utstyr, samt Kominterns nye skapning – de internasjonale brigadene – rundt 35.000 unge menn fra mange deler av verden, de fleste kommunister. Bakteppet var 30-årenes politiske konfrontasjoner, Hitler og Mussolinis fremmarsj. Sovjetkommunismen i Stalins jerngrep, og europeiske demokratier som vaklet under konfrontasjonene mellom høyre- og venstresiden. Spania ble for mange det sted hvor det endelige oppgjøret skulle stå.

Borgerkrigens litteratur er enorm. Neppe like meget som verdenskrigene, men imponerende når man tenker på at det strengt tatt var et oppgjør i Europas periferi, mellom to av Europas dårligste armeer. Rundt 30000 bøker og skrifter er utgitt så langt. I tillegg kommer uttallige flygeblad og periodika. Erindringslitteraturen fra frivillige og ulike politiske grupperinger på venstresiden er enorm. Det er mange som hadde behov for å bortforklare nederlaget: moderate republikanere, venstreradikale republikanere, moderate sosialdemokrater, revolusjonære sosialister, stalinister, anarkister, trotskister og syndikalister – alle har de skrevet. Seierherrene skrev sin historie i 42 bind – Korstogets historie, kalte de det.

Den omfattende historieskrivningen kan på sin side dels inn i flere ulike kategorier, hvorav de mest sentrale er: Franco-tilhengernes forsøk på å legitimere regimet, venstresosialistenes og anarkistene som legger skylden på kommunistene, mens kommunistiske skribenter gir anarkister og trotskister skylden, den angelsaksiske som anses som den mest nøytrale osv. Den nye generasjonen av spanske historikere er også splittet – her er både revisjonister – som gir venstresiden skylden for borgerkrigen, de sterkt Franco-fiendtlige og midt i mellom de mer objektive. Alt dette viser at følelsene og engasjement fortsatt er sterkt og levende. Slikt blir det bøker av – mange bøker!

Krigen skapte en stor skjønnlitterær produksjon. Mest kjent er utvilsomt Hemingways *"For whom the bells toll"* som også ble en berømt film med Ingrid Bergman. Andre berømte romaner er Andre Malraux's *"Håpet"*. Forfatteren deltok selv som flyger på republikkens side, George Orwell deltok i den trotskistiske POUM militsen og skrev *"Hyllest til Catalonia"* som er blitt en kultbok. Bertolt Brecht skrev skuespillet *"Señora Carrars gevær"*. Det store flertall av forfatterne er naturlig nok spanske, men den "store" spanske borgerkrigsromanen mangler fortsatt. Det foreligger også et stort antall diktsamlinger, og krigen hadde sin dikter her, Rafael Alberti.

Historieskrivningen er så langt dominert av angelsaksiske forfattere. Standardverket er britten Hugh Thomas *"The Spanish Civil War"* som har kommet i flere utgaver, men aldri på norsk. Andre sentrale er Paul Preston, Gabriel Jackson, Raymond Carr og Stanley Payne.

På norsk er det lite – noe som er overraskende når man tenker på det brede Spania-engasjementet – ikke minst det imponerende og omfattende solidaritetsarbeidet. Nordahl Griegs *"Spansk sommer"* er den mest kjente samtidige boka av en norsk forfatter. Han var da også levende opptatt av borgerkrigen og besøkte landet mens krigen pågikk. Den helt ukjente forfatteren Olav Thorsrud var i Madrid da opprøret brøt ut og har skrevet om det. Journalisten Lise Lindbæk har skrevet flere bøker, blant annet *"Bataljon Thälmann"* som er en stilstudie i velskrevet propaganda – og således svært tidstypisk. Nazisten Per Imerslund deltok som frivillig på Franco's side og har skrevet meget underholdene om det i boken *"Videre i passgang"* Han var også en god iakttaker. Samtidige bøker av politisk karakter overlever sjelden ettertiden. Et norsk unntak er Trond Hegna's bok " Spanias frihetskamp" fra 1937. Den kan fortsatt leses med utbytte. Ingen av de drøyt 220 norske frivillige har skrevet bok om sine opplevelser. Yngvar Ustvedts bok *"Arbeidere under våpen"* er et pionerarbeid om de norske frivillige. Myklebust og Årdal har skrevet en bok om to norske brigadister. Noen få skjønnlitterære bøker er også skrevet av norske forfattere. I særklasse er Jan Jakob Tønseths *"Hilmar Iversens ensomhet"* om Gunnar Skjeseth som falt. Det ble også skrevet en rekke dikt mens krigen pågikk - ikke minst kraftfulle mobiliseringsdikt av Nordahl Grieg. Det er ennå ikke skrevet noen bok om Norge og den spanske borgerkrigen. I de andre nordiske land er bøker om forholdet til Spania for lengst skrevet.

Biblioteket om den spanske borgerkrigen vil med høy sikkerhet bare øke i omfang – ikke minst som følge at stadig flere arkiv blir tilgjengelige for forskere og forfattere.

I ettertid fremtrer den spanske borgerkrigen som den siste store saken – en krig om grunnleggende verdier. Men 70 år etter er det tragedien som beveger.

